

ज्ञेधे-जबळकर.

४७९

स. ग्रं. सं. ठाणे
विषय - धर्मशास्त्र
सं. नं. २४२.
१९२२

REFBK-0003316

प्रकाशक

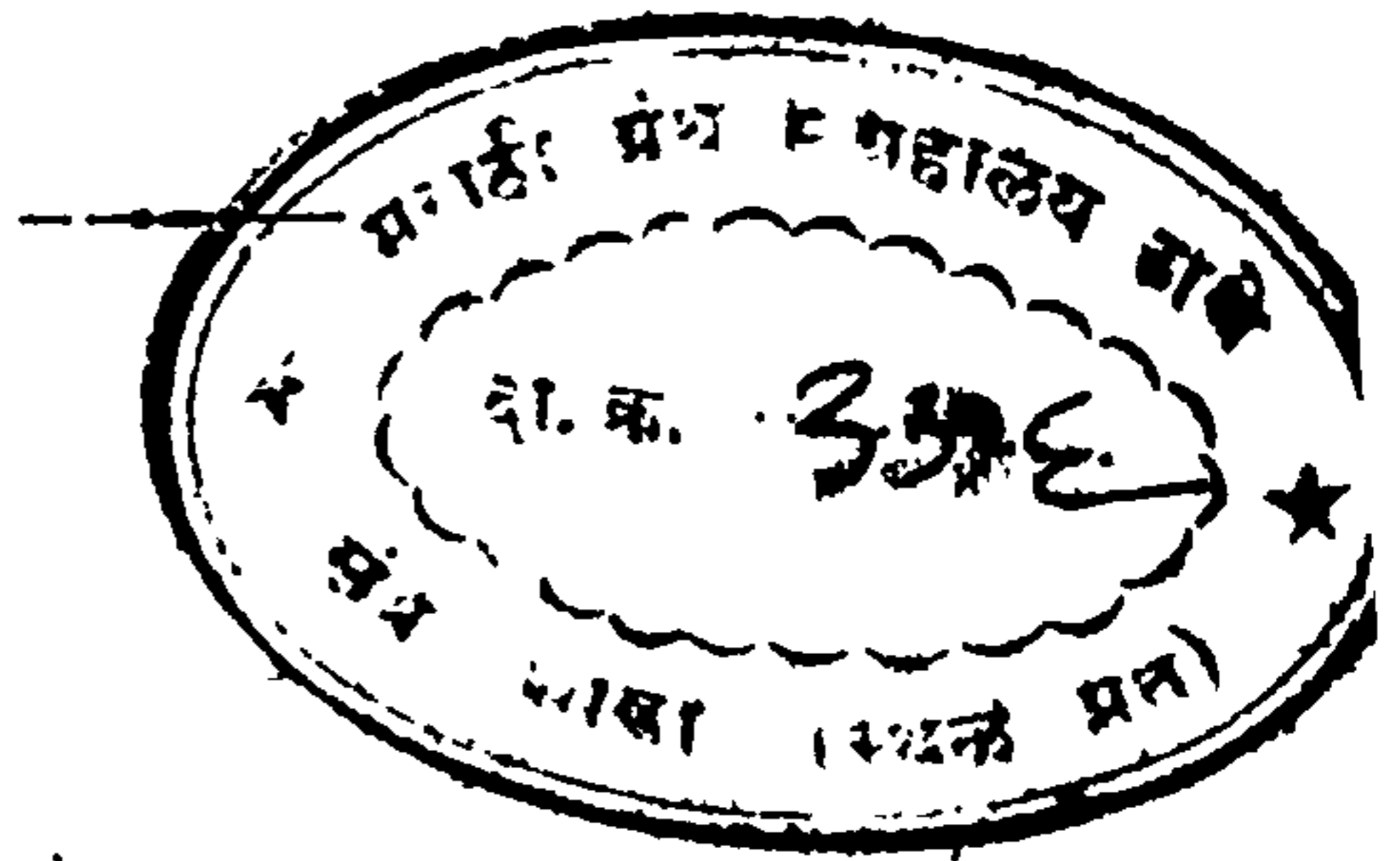
अच्युत बळवंत कोल्हटकर.

जैधे-जवळकर.

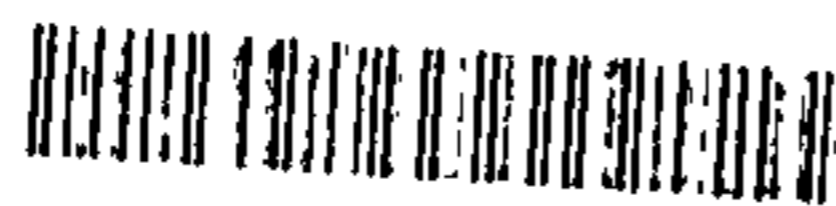
प्रकाशक,

अच्युत वळवंत कोल्हटकर,

कार्कर विल्डिंग, खेतवाडी मेनरोड, मुंबई नं. ४.

१९२७

REFBK-0003316

५५

४ नं. १५६-१५

किंमत ८ आणे.

प्रकाशक,

अच्युत बळवंत कोल्हटकर,

सार्कर बिल्डिंग, खेतवाडी मेनरोड, मुंबई ४.

मुद्रक,

माधवराव पांडुजी बनकर,

लक्ष्मी वैभव प्रेस, प्रार्थनासमाजसमोर, मुंबई ४.

सप्रेम समर्पण.

श्री. गोविंदराव यशवंतराव शिंदे.

स्वपराक्रमानें ऊर्जितावस्थेस येऊन आपण आपल्या वैभवाचा उपयोग इतरांना
वर आणण्याकडे कलांत यावद्दल हें पुस्तक आपणांस अत्यंत
आदरानें व प्रेमानें अर्पण केलें आहे.

आपला,
अच्युत बळवंत कोल्हटकर.

प्रस्तावना.

हें पुस्तक प्रकाशित करण्याची सुसंधि मला मिळाली ही खरोखरच आनंदाची गोष्ट होय. श्री. जेधे-जवळकर ह्यांपैकी श्री. जेधे ह्यांची आणि माझी ओळख फार पूर्वीची नाही आणि जी झाली तीही श्री. जवळकर ह्यांनीच करून दिली. श्री. जवळकर ह्यांची ओळख मात्र फार वर्षांपासूनची आहे. विशेष सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे ही ओळख झाल्यापासून दोघांवरतीही निरनिराळे प्रसंग आले आणि त्यांपैकी काहीं असे आले की ज्यांत पाताळाचें तारूं अस्मानांत आणि 'अस्मानाचें तारूं पाताळांत गेलें. पण ह्या सर्व वादळांतून ती ओळख कायम राहिली-वाढीला लागली-अकृत्रिम स्नेहांत रूपान्तर पावली. हें रूपान्तर नक्की कधी झालें हें ठरवितां यायचें नाही. कोणत्या घुसळण्यास ताकाचें लोणी व्हायला लागतें ह्यांतलाच हा प्रश्न आहे-पण परिस्थितीच्या घुसळण्यांनीं आमची ओळख तुटली नाही हीच कायती महत्त्वाची गोष्ट आहे. ती वाढतच गेली व तिला खरोखरच ताज्या शुद्ध लोण्याचें रुचकर स्वरूप आलें. दुर्दैवानें माझे आणि रा. रा. जवळकर ह्यांचे कार्यपरिघ निराळे आहेत आणि ते असे आहेत की, त्यांत अगदीं परस्पर विरुद्ध गोष्टी चाललेल्या असतात. लो. टिळक ह्यांचेवर अलोक्य प्रीति व भक्ति हा माझ्या आयुष्यपरिघाचा मुख्य विषय आहे. त्यांच्याशीं झालेल्या घनघोर रणसंग्रामानें त्या प्रीतीची व भक्तीची एक वीट देखील टांसळली नाही. जवळकर हे ह्याच्या अगदीं विरुद्ध वातावरणांत वावरत असतात. टिळक हें नांव तिथें अगदीं वावडें असतें ! तें किती वावडें असतें हें सांगायला नकोच ! देशाचे दुष्मन् हें पुस्तक लिहिणारे रा. रा. जवळकरच होत एवढी आठवण दिली म्हणजे टिळकप्रेमाच्या अंशाचाहि कुणी आरोप करील असें वाटत नाही.

परंतु कार्याचे परिघ इतके विरुद्ध असतांही रा. रा. जवळकरांचें आणि माझे सख्य टिकून राहिलें आहे. एवढेंच नव्हे ते सख्य वाढतें आहे—घटतें नाहीं. माझी बाल्याल खात्री आहे कीं माझेवर बरावाईट प्रसंग आल्यास रा. रा. जवळकर ह्यांच्या डोळ्यांत चटकन् पाणी येईल. माझ्यावर ते अंतःकरणपूर्वक प्रेम करणारे आहेत—आणि त्याचें कारण असें कीं त्यांना अंतःकरण आहे. सत्यशोधक समाज किंवा इतर समाज, सत्यशोधक चळवळी किंवा इतर चळवळी, ह्यांच्यांत आज शेंकडों, हजारां, लोक वावरत आहेत. पण त्यांत अंतःकरणाची माणसें थोडीं आहेत. कांहीं लोक तर खरोखर असे सांपडतील कीं ज्यांना अंतःकरणच नाहीं. अंतःकरण नसतांना चळवळ सुरू झाली ह्मणजे तिला यश येत नाहीं. जवळकरांसारखें अंतःकरण त्यांत ओता ह्मणजे यशाला कांहीं तोटा नाहीं.

अंतःकरण हा जवळकरांचा मोठा गुण आहे. किंवाहुना जवळकर हे अंतःकरण आहेत. त्यांच्या शरीराचा बांधा—त्यांची बुद्धि—त्यांची कल्पकता—छे, त्यांचें अंतःकरण बघितलें ह्मणजे ह्यांपैकीं कशाकडेहि लक्ष्य जात नाहीं. असें वाटतें कीं ते अंतःकरणाचे केलेले आहेत—अंतःकरणाचे बनविलेले आहेत. ते बोलतात ते त्यांचे बोल नसून त्यांचें अंतःकरण बोलत असतें—ते चालतात तो त्यांचा देह चालत नसून त्यांचें अंतःकरण चालत असतें. अंतःकरणाचा एवढा माणूस दुसरा क्वचित् असेल आणि ह्मणूनच त्यांच्याकडे अंतःकरण ओढतें. ज्याला मन ह्मणून आहे तो त्यांच्यापुढें विरघळतो. त्यांच्या अंतःकरणाचा हा परिणाम एवढाच होत नसून फार पुढें जातो. रा. रा. जवळकर हे सत्यशोधक चळवळीला मिळाल्यापासून ती फार वाढली ही गोष्ट सर्वास माहितच आहे. जर कुणाला असें वाटलें असेल कीं, कै. श्री. शाहूमहाराज ह्यांचा आधार होतां तोंपर्यंतच रा. रा. जवळकर ह्यांची फुशारकी होती तर तोहि भ्रम आतां गेला असला पाहिजे. कारण रा. रा. जवळकर हे खरे प्रसिद्धीस आले ते शाहूमहाराजांच्या स्वर्गवासानंतरच आले. शाहूमहाराजांच्या

नंतरच त्यांची खरी चळवळ झाली. शाहूमहाराज होते तोंपर्यंत सत्यशोधक चळवळीचें केंद्र पुण्यास नव्हतें. तें कोल्हापुरांत होतें. पण पुण्यांतली त्यानंतरची दंगल जवळकरांच्यामुळेच उद्भवली. जवळकरांनींच एकामागून एक नवीं पुस्तकें काढून सरकारला दमविलें. सत्यशोधक समाजाचे लाख अनुयायी करण्याची महत्त्वाकांक्षी कल्पना जवळकरांचीच आहे व सत्यशोधक समाजाचे दौन्यामागून दारे जे निघाले त्यांत व्याख्यानांचा पाऊस जर कोणी पाडला असेल तर तो जवळकरांनींच पाडला.

ह्या सर्वांस कारण जवळकरांचें अन्तःकरण ! जवळकरांचें अन्तःकरण फार तीव्र आहे-फार चपळ आहे-फार कळकळणारें आहे-फार जळजळीत आहे. त्यांस अन्तःकरण हा एकच देह आहे. त्यांना दुसरा देह नाही. त्यामुळे आज सत्यशोधक चळवळ ही चळवळ राहिलेली नसून हें अन्तःकरण झालेलें आहे. सत्यशोधक चळवळीचें तें पूर्वीचें रूप गेलें. आतां डाळिम्बीच्या दाण्यासारखीं टवटवीत तरुण माणसें सत्यशोधक चळवळींत जवळकरांच्या आसपास वधितलीं म्हणजे कौतुक वाटायला लागतें. मनुष्य सत्यशोधक समाजाच्या कितीहि विरुद्ध असला तरी त्याची कुतूहलबुद्धि जागृत होते.

अगदीं सुरवातीपासून सत्यशोधक चळवळीचा इतिहास घेतला तरीहि असें दिसून येतें कीं सत्यशोधक चळवळ म्हणजे फक्त अन्तःकरण आहे. ज्या वेळीं कै. ज्योतीबा फुल्यांनीं ती काढली त्या वेळीं तिला कोणतें बळ होतें ? तिला काय त्या वेळीं शाहूमहाराजांप्रमाणें राजाश्रय होता कीं भास्कराव जाधवांप्रमाणें बुद्धीचा पाठिंबा होता कीं मद्रास ब्राह्मणेतरांप्रमाणें विस्ताराचा आधार होता ? गरीब विचारा ज्योतीबा व त्याचे गरीब विचारे भक्त ही चळवळ कशीतरी धडपड करून चालवीत होते. त्यांना कुणी विचारीत नव्हते व तेहि कुणाला विचारीत नव्हते. त्या वेळीं अन्तःकरणाचें बळ हें एकच बळ ह्या चळवळीला होतें. ह्या बळावर ती टिकली, ह्या बळावर ती जिवन्त राहिली.

ज्योतीवांचे नंतर जिव्हाळ्याच्या कांहीं लोकांनीं ही चळवळ कांहीं दिवस चालविली. पण पुढें कांहीं काळ असा आला कीं ज्या वेळीं हा जिव्हाळ्याचा ओघ तुटला. सत्यशोधक चळवळ अजीवाद बन्द झाल्याचा हा समय होय. सत्यशोधक चळवळीचें नांवदेखील ह्या अवधींत उरलेलें नव्हतें व ही चळवळ अजीवाद बुडाली असाच सर्वांचा समज होता. असा हा काळ सुमारे दहा किंवा पन्धरा वर्षांचा असावा. एखाद्या झोंपडींत किंवा एखाद्या लहानशा “ हॉल ” मध्ये त्या वेळीं ज्योतीवा फुल्याचें कुणी तुणतुणें वाजवीत असेल तर कुणास ठाऊक ! पण सररहा म्हणायचें म्हणजे कै. आगरकर ह्यांचें नांव ज्याप्रमाणें मध्यन्तरीं दहा पन्धरा वर्षे, अजीवाद बन्द झालेलें होतें त्याप्रमाणें कै. ज्योतीवा फुले ह्यांचेंहि नांव मध्यन्तरी नाहीसं होऊन गेलेलें होतें.

ह्या लाजीरवाण्या स्थितींतून सत्यशोधक चळवळ पुन्हां सुरू झाली ती श्री शाहु महाराजांच्या काळांत सुरू झाली. किंवाहुना कारंजांत थोंपवून धरलेलें पाणी ज्याप्रमाणें जास्त जोरानें वर उडायला लागतें त्याप्रमाणें मध्यन्तरींच्या दहा पन्धरा वर्षांच्या विश्रान्तीनंतर शाहुमहाराजांच्या प्रोत्साहनानें ती एकदम जोरानें फोंफावली. कोणी त्याला वावटळ म्हणायला लागले, कोणी त्याला टोळधाड म्हणायला लागले, कोणी त्यांना छापे आणि मोहिमी ह्यांचें रूप दिलें. एवढें खरें कीं ह्या काळांत ती एकदम जाणवूं लागली. सातारा प्रांतांत तर सत्यशोधक हा शब्द भीतिवाचक वाटायला लागला. बोलशेव्हिक म्हणजे ज्याप्रमाणें अक्राळविक्राळ व भयानक व्यक्तीची मूर्ति आपणांपुढें उभी रहाते, त्याप्रमाणें ह्या काळांत सत्यशोधक मनुष्याविषयीं लोकांची कल्पना झाली. त्याला लोक भ्यायला लागले, वचकायला लागले.

पण ह्यांचेंहि कारण शाहुमहाराजांनीं ह्या चळवळींत अन्तःकरण ओतलें. शाहुमहाराज हे आंतल्या गांठीचे, पाताळयंत्री वळणाचे व वस्तादगिरींत मुरलेले असे मुत्सद्दी होते अशी अनेकांची समजूत आहे व शाहुमहाराजां-

विपरीत आदर असलेले लोकहि ही समजूत धारण करतात. पण त्यांस हें माहीत नाही कीं जिथें मुत्सद्देगिरीची सांचवणी असते तिथें अन्तःकरणाची पुष्करिणी कोरडी ठणठणीत पडते. मुत्सद्देगिरी व अन्तःकरण ह्यांची संगति फारच क्वचित् असते. कै. शाहुमहाराज ह्याच थोड्या पुरुषांपैकीं होते. परन्तु एवढें खरें कीं राजर्षि शाहुमहाराजांची तुफानी मुत्सद्देगिरी आणि अंतःकरणाचा अथांग रत्नाकर या चळवळीला मिळाला नसता—राजर्षि शाहूसारखी प्रेमळ माउली या चळवळीचे लाडकेंड करवावयाला लाभली नसती, राजर्षि शाहूसारखा मी मी म्हणणारांना चारी-मुंडी चीत लोळवणारा वहादूर मुत्सद्दी या चळवळीला लाभला नसता तर ही सत्यशोधक चळवळ प्रार्थनासमाजासारखी पंगु किंवा मवाळ सुधारकांसारखी एकलकोंडी बनली असती.

म. ज्योतिबाच्या वेळेस या चळवळीचा चोहोंकडून उपहासच होत होता. ज्या त्या विद्वानांनं उठावें आणि फुल्यांचा उपहास करून आपली विद्वत्ता दाखवावी, ज्या त्या माणसांनं उठावें आणि म्हणावें “अरे हे पहा वर्णसंकर करणारे, महाराच्या हातचें अन्न खाणारे”. ही निंदा, हा उपहास आज निंदा किंवा उपहास राहिला नाही “मी कोणत्याहि मनुष्याच्या हातचें अन्न खाण्यास तयार आहे” असें पन्नास वर्षांपूर्वीं गर्जून सांगणाऱ्या ज्योतिबाची त्या वेळच्या सर्व पत्रांनीं टवाळी केली, ज्योतिबावर जेवढे म्हणून वाक्प्रहार करतां येतील तेवढे केले. हे वाक्प्रहार करणारे व उपहास करणारे दुष्ट लोक होते असें समजण्याचें कारण नाही. ज्योतिबांच्या या कृत्याबद्दल त्यांना दोष देणारे जसे हजारों ब्राह्मण होते तसे हजारों ब्राह्मणेतरहि होते. हिंदुधर्माच्या भवितव्यतेचा विचार करून त्यांत पाहिजे त्याच सुधारणा सुचविण्याची दूरदृष्टि सगळ्याच सामान्य माणसांना फुटू लागली तर मग ज्योतिबांना तरी जन्म घेण्याची काय जरूर होती ?

ज्योतिबा फुले ह्यांस खिस्ती म्हणणारे अजूनहि कांहीं लोक आढळतात. खरोखरच मला जर कोणत्याहि गोष्टीबद्दल अत्यन्त दुःख होत असेल तर तें

ह्याच गोष्टीबद्दल होय. ज्योतिवा देव नव्हते, ते माणूसच होते आणि त्यामुळे त्यांच्या हातून चुक्या झाल्या नसतील किंवा झाल्या नाहीत असे कुणीहि म्हणू शकणार नाही. ज्योतिवा फुल्यांनी लिहिलेले काही लेख मलाहि अत्यन्त नापसन्त आहेत. परन्तु हे लेखच काय, ज्योतिवा फुले ह्यांनी लिहिलेली ओळन्ओळ किंवा शब्दन्शब्द कुणाला नापसन्त असला तरी त्यांचे अन्तःकरण कुणालाहि विसरतां यायचे नाही. परमेश्वर देखील अन्तःकरण बघतो—शब्द बघत नाही. मग आपण आपल्या देशवांधवांसंबंधाने तेवढे करावयास तयार असू नये काय ?

रास्त्राची सकलांची अंतरे ।

भाग्य येते तदनंतरे ॥

हा श्रीसमर्थ रामदास ह्यांचा अमोलिक उपदेश आपण नेहमी पाठ करतो—उधृत करतो—मग ज्योतिवा फुल्यांसंबंधानेच आपली इतकी अनुदारवृत्ति कां असावी की त्यांचे अंतःकरण आपल्याला पारखतां येऊं नये ?

ज्योतिवा फुले ह्यांना ख्रिस्ती म्हणविणारे लोक हे विसरतात की ख्रिस्ती झालेल्या मनुष्यांची यादी असते व ती यादी ख्रिस्ती धर्माच्यांत ठेवलेली असते. ज्योतिवा फुले ज्या काळांत जन्माला आले तो काळ असा होता. ज्या वेळीं ख्रिस्ती धर्म आणि हिंदु धर्म ह्यांची झटापट चाललेली असे व जर्मन् युद्धाप्रमाणे प्रत्येक पक्षाने पाडाव केलेल्या माणसांची नांवे मोठ्या गर्वाने जाहीर करण्यांत येत असत. ज्योतिवा फुले हे त्यावेळचे एक जग-जाहीर गृहस्थ होते. निबन्धमालाकार—जे लुंग्यासुंग्या प्रतिपक्षाकडे कधीं हुकूनहि पहायचे नाहीत—त्यांनी ज्याच्यावर लेखणी उचलली तो पुरुष सामान्य नव्हता ही गोष्ट अगदी उघड आहे. असा पुरुष जर खरोखर ख्रिस्ती झाला असता तर ख्रिस्ती समाजास त्या वेळीं केवढा विजय वाटला असता ! त्यांनी ही गोष्ट निशाणे आणि पताका लावून प्रसिद्ध केली असती. परंतु आपण ज्योतिवांस ख्रिश्चन् केले किंवा ज्योतिवा आपले चर्चमये येऊन ख्रिश्चन् झाले असे म्हणण्यास त्या वेळींहि कुणी ख्रिश्चन् मिशन् तयार झाले

नाहीं व अजूनहि कुणी तयार होत नाही. ज्योतिवा खिश्नू नव्हते हे सिद्ध करण्यास यापेक्षां ज्यास्त पुरावा कोणता ?

ज्योतिवा फुले ह्यांनीं जर एखादी गोष्ट केली असेल तर ती एवढीच कीं त्यांनीं सत्यशोधक समाज काढून खिस्ती धर्माच्या प्रसारास आळा घातला. एंजिन्मध्ये वाफ अतिशय झाली ह्मणजे ती बाहेर सोडण्यासाठीं एखादा मार्ग ठेवण्याची यंत्रचालकांची पद्धति आहे. असा मार्ग न ठेवल्यास तें एंजिन् विघडतें व फुटतें. हिंदुधर्म हा परमश्रेष्ठ, परमउच्च व स्वातंत्र्यमय आहे ही गोष्ट खरी आहे, परंतु ज्योतिवा फुले ह्यांचे काळांत त्याचें आवार इतकें कांटेरी झालेलें होतें कीं त्यांतून स्वतंत्र हवेंत बाहेर पडण्याची शेंकडें किंबहुना हजारों जीवांस इच्छा होत होती. ह्या वेळीं हिंदुधर्म टिकविण्यास एकच उपाय होता आणि तो उपाय झटला ह्मणजे हिंदुधर्माचें आवार मोठें करणें हाच होय. हा उपाय त्या वेळीं परमहंस मंडळीनें अमलांत आणला, हा उपाय त्या वेळीं ब्रह्मसमाज व प्रार्थनासमाज ह्यांनीं अमलांत आणला, हा उपाय त्या वेळीं स्वामी दयानंद ह्यांच्या आर्यसमाजानें अमलांत आणला, हा उपाय त्या वेळीं ज्योतिवा फुले ह्यांच्या सत्यशोधक समाजानेंहि अमलांत आणला. हिंदुधर्माच्या सांचलेल्या वाफेला वाव करून द्यायला जर इतक्या धर्मचालकांनीं प्रयत्न केले नसते तर हिंदुधर्माचा बॉयलर त्याच वेळीं फुटून गेला असता ! ह्यांपैकी ब्रह्मसमाज आणि आर्यसमाज ह्यांचे इतिहास लिहायला व गोडवे गायला मोठमोठीं माणसें पुढें आलेलीं आहेत. परमहंस मंडळी व प्रार्थनासमाज ह्यांचा इतिहासहि श्री. द्वारकानाथ गोविंद वैद्य ह्या विद्वान् व विवेचक लेखकानें नुक्ताच सुरस मराठी भाषेंत उतरलेला आहे. सत्यशोधक समाजाचा इतिहास लिहायला मात्र कोणी नाही. त्याचें कार्य लोकांकडून पारखलें व वाखाणलें न जातां वाऱ्यावरच पडलेलें आहे !

पण असें जरी आहे तरी त्याची कामगिरी कमी महत्वाची आहे असें नाही. माझी खात्री आहे कीं सत्यशोधक समाज जर त्या वेळीं

निघाला नसता तर जनसमुदायापैकीं हजारों लोक ख्रिश्चन् धर्मांत शिरले असते. क्रिकेटची ' प्रॅक्टिस ' चालली असतां चेंडू टराविक हद्दीचे बाहेर जाऊं नये ह्मणून जसें एक " नेट् " टेवलेलें असतें किंवा सर्कशींत उंच खांद्याच्या वरील टोंकाशीं दोरींत पाय अडकवून हवेंत गिरक्या मारणारीं मुलें खालीं जमिनीवर आदळूं नयेत ह्मणून त्यांचेसाठीं जशी एक जाळीदार खोळ खालीं धरलेलीं असते त्याप्रमाणें त्या वेळच्या हिंदुधर्माच्या प्रखर तडाख्यांनीं दूर उडालेले चेंडू सत्यशोधक समाजानें नेमके अडवून धरले. सत्यशोधक समाजाचें हें कार्य विसरण्याजोगें आहे काय ? पण ह्यावरून ज्योतिबा फुले कोण ठरतात ? ख्रिस्ती ठरतात कीं हिंदुधर्माचे उपकारक ठरतात ?

खरी गोष्ट अशी आहे कीं जोंपर्यंत प्रचलित हिंदुधर्माला राजसत्तेची जोड होती म्हणजे इ. स. १८१८ साल येऊन जोंपर्यंत महाराष्ट्रीय राजसत्तेचा नाश झालेला नव्हता तोंपर्यंत हिंदुधर्माच्या नांवाखालीं जीं सामाजिक दुःखें किंवा सामाजिक अन्याय चाललेले होते त्यांना तोंड फुटण्यास अवसर नव्हता. असल्या प्रकारच्या दुःखांना किंवा अन्यायांना स्वराज्याचे अंमलाखालीं देखील तोंड फुटत नाहीं असें नाहीं. अति झालें म्हणजे लोकांचा क्षोभ स्वराज्याचे अमलाखालीं देखील अनावर होतो व फ्रेंच रेव्होल्यूशन किंवा इंग्लंडमधील प्रॉटेस्टण्ट धर्माची स्थापना हीं ह्याचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें आहेत. परंतु त्यांतहि लोकांना फूस द्यायला एखादी परकीय सत्ता देशांत येऊन बसलेली असली म्हणजे असल्या अन्यायांविरुद्ध बंडें उद्भवायला कांहींच उशीर लागत नाहीं. हिंदुस्थानांत मराठी सत्ता होती तोंपर्यंत हिंदुधर्मातील अन्यायांविरुद्ध निशाण उभें करायला लोक वचकत होते, पण मराठी सत्ता जाऊन तेथें इंग्रजी सत्ता आल्याबरोबर हा सर्व प्रकार बदलला व बंडखोर लोक निर्भयपणानें वावरूं लागले. इंग्रजसरकारासहि हिंदुधर्माचें प्राबल्य नकोच होतें. त्यांनीं ह्या बंडास प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष प्रोत्साहन दिलें आणि हिंदुधर्माविरुद्ध बंडेंच बंडें उसळलीं. हीं बंडें दोन प्रकारचीं होतीं. कांहीं Nihilist म्हणजे विध्वंसक होतीं व कांहीं Constitutionist म्हणजे

सनदशीर होतीं. Nihilist म्हणजे विध्वंसक लोकांस हिंदुधर्मच नको होता. त्यांची कृतीहि समजूत घातली किंवा त्यांना कृतीहि सवलती मिळाल्या तरी हिंदुधर्माचा विध्वंस करणें हेंच त्यांना कर्तव्य वाटत होतें. वडिलोंपार्जित घर अपुरें पडलें म्हणून तें अजीवाद पाडण्यांतलाच हा प्रकार होय. हे लोक हिंदुधर्म झुगारून भराभर ख्रिस्ती झाले. परंतु सनदशीर (Constitutionist) लोक तसे नव्हते. त्यांना हिंदुधर्म पाहिजे होता, पण त्याच्या स्वातंत्र्याची सरहद्द त्यांना वाढवायची होती. त्यासाठीं वाटेल तो झगडा करायला ते तयार होते. त्यासाठीं वाटेल ती निन्दा किंवा छळ सहन करायलाहि ते तयार होते. त्यांचा एकच निश्चय होता कीं स्वधर्मांत राहूनच सर्व करायचें—वाटेल तें झालें तरी स्वधर्म सोडायचा नाही.

आणि ह्यांत विशेष आश्चर्याची गोष्ट अशी होती कीं प्रचलित हिंदुधर्म हा त्या काळीं नुसता ब्राह्मणेतरांनाच जाचक झालेला होता असें नव्हे तर तो जितका ब्राह्मणेतरांना जाचक होता तितकाच ब्राह्मणांनाहि जाचक होता. त्या काळच्या प्रचलित हिंदुधर्माविरुद्ध वड करण्यांत जितके ब्राह्मणेतर होते तितके ब्राह्मणहि होते. मूर्तिपूजेचे निर्वंध, स्पर्शास्पर्शाचे निर्वंध, विवाहाचे निर्वंध व खाण्यापिण्याचे निर्वंध हे त्या वेळच्या जुलमाचे मुख्य प्रकार होते. ह्याशिवाय अनेक धर्मविधींनीं माणसें जखडून टाकलेलीं होतीं. अशा निगडित स्थितींत कुठें तरी हवाशीर ठिकाणीं पळून जावें असें कुणालाहि वाटणें माहजिक होतें. बाहेर इंग्रजांचे खुलें राज्य तर घरांत भटजीचें किंवा म्हाताऱ्या आजीचें सुलतानी साम्राज्य ! बाहेर मनुष्य मोठा पंडित असेल किंवा हायकोर्टांत जजाचें काम तो करून आला असेल, पण घरांत आल्याबरोबर म्हाताऱ्या आजीवाईचा हुकूम सुरू होऊन “ आंघोळ करून येशील तरच घरांत पाऊल टाक ” असें तिनें फर्माविलेंच !

त्या वेळीं घरांत आल्याबरोबर प्रथमतः आंघोळ करून नेसतीं वस्त्रें बदलावीं लागत असत असें त्या वेळच्या अनेक नामांकित माणसांनीं लिहिलेले आहे. नुक्तेंच विविधज्ञानविस्तारमध्ये सुप्रसिद्ध व्याकरणकार कै.

दादोवा पांडुरंग ह्यांचें जें आत्मचरित्र प्रसिद्ध होऊं लागलें आहे त्यांतही ह्या गोष्टीचा उल्लेख आहे. पण नुसतें स्नानच काय, त्या वेळीं एकहि गोष्ट अशी नव्हती कीं जिथें प्रचलित हिंदुधर्म जाचक होत नव्हता. आज हिंदुसमाजांतून सोंवळ्याओंवळ्याचें प्रस्थ मोडलें आहे—निदान पुष्कळ कमी झालें आहे. आजकाल खेड्यापाड्यांतून देखील ओंवळ्यानें जेवायला बसणाराला कुणी नावें ठेवीत नाहींत, परंतु त्या काळीं तसें नव्हतें. माझ्या लहानपणींदेखील सोंवळ्याओंवळ्यांचा एवढा कडक कायदा होता कीं एखाद्या चिंधीवर पाय पडल्याबरोबर वस्त्र बदलावें लागत असे. सात आठ वर्षांच्या लहान मुलांची मुंज झाली कीं त्यांचे पाठी-मागें सोंवळ्याचे सर्व निबंध लागत आणि ते इतके कडक असत कीं थंडीच्या महिन्यांत रात्रीं जेवायला उघडें बसायच्या वेळीं पोरें रडकुंडीला येत. त्यांपैकीं कुणी हट्ट केला तर तीं वडील माणसांच्या हातचा मार खात ! लहान वयांत सकाळीं भूक फार लागते ! पण त्या वेळीं आंघोळ केल्याशिवाय भात जेवायची सोय नव्हती. पण आंघोळ करायची म्हणजे तर आंगावर कांटा येई ! टिळकआगरकरांच्या वादांत भांडणाचा मोठा मुद्दा काय, तर रेल्वे स्टेशनवर लो. टिळक भात जेवले कीं नाहीं ? आगरकर म्हणाले कीं टिळक भात जेवले व टिळक म्हणाले मी भात जेवलों नाहीं ! केवढा हा महत्वाचा मुद्दा आणि ह्यावर भांडण कुणांत तर लो. टिळक आणि कै. आगरकर अशांसारख्या लोकोत्तर विद्वानांत !

हें सोंवळ्याओंवळ्याचें झालें. इतर बाबतींतहि असेच कडक कायदे होते ! कै. विवेकानंदांनीं म्हटल्याप्रमाणें त्या वेळचा हिंदुधर्म जेऊं नको, शिऊं नको ह्या अष्टाक्षरांत येऊन बसलेला होता ! त्या वेळीं विद्वानांच्या पुढें, ग्रामण्यांच्या सभांत किंवा जातगंगेच्या समोर जे बडे प्रश्न निघायचे ते असे कीं अमुकाला अमक्याचा “ विटाळ ” झाला का ? किंवा अमुक अमक्याच्या पंक्तीला जेवला का ? राष्ट्रांतले प्रश्न काय ते हे ! ह्यांशिवाय दुसरे प्रश्न नाहींत. बुद्धिवान् लोकांची बुद्धि सर्व ह्यांत खर्च व्हायची ! पुढारी लोकांचा सारा वेळ ह्यांत खर्च होऊन जायचा ! जेवण्याच्या आणि शिवण्याच्या

ह्या भीतीमुळेच परदेशांत जायचें म्हणजे हिंदु लोकांना प्राणसंकट वाटे ! आई-वापांना अशी भीति पडे कीं मुलगा परदेशांत जाणें म्हणजे तो स्वधर्माळा व जातीला मुकणें ! त्यापेक्षां तो मेलेल्या बरा किंवा आपण डोळे मिटलेले चांगले !

ह्याशिवाय ब्राह्मण लोकांना दुसरी अत्यन्त जाचक गोष्ट म्हणजे विधवावपन ! प्रचलित हिंदुधर्माविरुद्ध बंडाळी उत्पन्न करायला ही गोष्ट जितकी कारणीभूत झाली तितकी दुसरी कोणतीहि झाली नसेल ! वैधव्याची आपत्ति स्त्रियांवर कोणत्याहि काळां आली तरी ती वाईटच ! पण ज्या वेळां चवदा पन्धरा वर्षांची, आठ नऊ वर्षे वयाची किंवाहुना चार पांच वर्षेच वयाला झालेली व अजूनहि बोबडे बोलत असलेली एखादी बाला, तिच्या अल्पवयांतला-तिच्या अर्भकावस्थेंतल्या लग्नांतला-नवरा वारल्यामुळे-विधवा होई व त्या वयांतदेखील तिचें वपन करायचा आईवापांवर प्रसंग येई त्या वेळां त्यांच्या चित्ताची कालवाकालव काय होत असेल ह्याची कल्पना सहृदय वाचकांनाच करावी ! ती लिहायला आमचेजवळ लेखणी नाही ! आम्ही एवढेंच सांगतो कीं अशा “ विधवा ” बघण्याचा प्रसंग माझे स्वतःवर आलेला आहे. पुढें त्यांचें काय झालें, कालाच्या वाळ-वंटावरील त्या लहान कणिका-किंवा प्रचलित निर्वंधांच्या ओसाड बागेंतल्या त्या कोमल कलिका-पुढें कशा रीतीनें होरपळत राहिल्या-त्या मृत्युवश होऊन गेल्या किंवा अजूनहि आपला कष्टी जीव जाळीत बसलेल्या आहेत-हेंहि कळायचा मार्ग नाही, पण त्यांच्या त्या अत्यंत करुणामय मूर्ति आठवल्या म्हणजे अजूनहि डोळ्यांत पाणी येतें.

तेव्हां जर कुणाचा अंसा समज असेल कीं फक्त ब्राह्मणेतर समाजच त्या काळच्या धर्मनिर्वंधांच्या उकडहांड्यांत उकडून निघत होतां तर तें खरें नाही. त्यांत ब्राह्मणवर्गहि शिजत होता व त्या आधणाच्या पाण्यांत जितके ब्राह्मणेतरांचे अश्रु पडत होते तितकेच ब्राह्मणांचेहि अश्रु सांडत होते. किंवाहुना ब्राह्मणवर्गांतल्या अनाथ स्त्रियांचीं निष्पाप

रक्तें ह्या आधणांत पडलेलीं आहेत—त्या निष्पाप रक्तांच्यामुळे ह्या आधणाला आधणपणा आलेला आहे. आजच्या ब्राह्मण समाजांत असा एकहि मनुष्य सांपडणार नाही की ज्याची आई, आजी, मावशी किंवा मावळण ह्या भयंकर कसोटींतून जात असतांना जिच्या मांडीवर तो वाढलेला नाही.

त्यांत आणखी पुनर्निवाहाचा निर्वेध ! मग काय विचारतां ? प्रचलित हिंदुधर्मापुढें मुख्यतः ब्राह्मणांनाच दे माय, धरणी ठाय झालें. ब्राह्मणवर्ग इतर वर्गांपेक्षां श्रेष्ठ मानला जात असेल व सार्वजनिक पंगत वसली ह्मणजे ब्राह्मणांचे पाट माजघरांत व बाकीच्यांचीं पानें बाहेरच्या सांप्यांत असा प्रकार होत असेल—पण ह्याखेरीज ब्राह्मणवर्गांस कोणतेहि सुख नव्हतें. ज्याच्या पायाचें तीर्थ ब्राह्मणेतरांना ध्यावें लागतें तो हा वर्ग नव्हे. दुसऱ्याच्या घराच्या लाडूपोळ्यावर जो तट्ट फुगतो तो हा वर्ग नव्हे. लक्षांतल्या दक्षिणेवर जो उदरनिर्वाह चालवितो तो हा वर्ग नव्हे. ब्राह्मणवर्ग 'अगदीं निराळा आहे व हाच वर्ग मुख्यतः पुढारी गणला जात आहे. आपल्या पायाचें तीर्थ दुसऱ्यास देणारा, दुसऱ्याच्या घराच्या लाडूपोळ्यांवर तट्ट फुगणारा व लग्नमुंजींतल्या दक्षिणेवर उदरनिर्वाह चालविणारा जो वर्ग त्यास भिक्षुकवर्ग असें नांव आहे. ब्राह्मणेतर ज्यास भट्ट ह्मणतात ते हे भिक्षुक—ब्राह्मण नव्हेत. ब्राह्मणवर्ग स्वतः ह्या भिक्षुकवर्गाच्या अमलाखालीं आहे व ब्राह्मणेतरांवर भिक्षुकवर्गाचें जेवढें साम्राज्य आहे तेवढेंच ब्राह्मणवर्गांवरहि आहे. ब्राह्मणवर्गांस इतरांप्रमाणेंच भिक्षुकवर्गाच्या पायाचें तीर्थ ध्यावें लागतें, ब्राह्मणवर्गांस इतरांप्रमाणेंच भिक्षुकवर्गांसाठीं लाडूपोळ्या कराव्या लागतात व ब्राह्मणवर्गांच्या घरीं लग्नमुंजी झाल्या ह्मणजे पहिली बाब भिक्षुकवर्गांच्या दक्षिणेचीच असते. एवढेंच कशाला ? गरीबींत संसार करणाऱ्या ब्राह्मणकुटुंबांतल्या नवरात्रायकोच्या जोडण्यांपैकीं नवरा घरीं मरून पडला ह्मणजे पुढें उत्तरक्रियेंतल्या दक्षिणेला भिऊन कितीतरी अनाथ ब्राह्मण स्त्रियांनीं पतिनिधनामुळे फुटलेला टाहो थांबवून धरलेला आहे !

निःपक्षपात दृष्टीनें विचार केला हणजे अशा रीतीनें ब्राह्मणवर्ग हा प्रचलित धर्मनिर्वेधाखालीं पार चिरडून गेलेला आहे ! ब्राह्मणवर्गावरील निर्वेधांचें ओझें आणि ब्राह्मणेतर वर्गावरील निर्वेधांचें ओझें ह्यांची तुलना करण्याचा आमचा विचार नाही. परंतु संसार सुखावह करण्यास विवाहस्वातंत्र्य, जिह्वास्वातंत्र्य व आचारस्वातंत्र्य ह्या ज्या तीन गोष्टी लागतात त्या तिन्हींचा ब्राह्मणवर्गाच्याजवळ पूर्वी पूर्ण अभाव होता व अजूनहि बराचसा आहे. ब्राह्मण म्हटला कीं त्याच्या पाठीमागें सोंवळ्या-ओंवळ्याचे कायदे लागले ! त्यास दुसऱ्या कुणाच्याहि हातचें खातां यायचें नाही ! ठराविक अन्नापेक्षां दुसऱ्या कोणत्याहि पदार्थावर वासना जाऊं देतां यायची नाही व धर्माचारांपैकीं कोणत्याहि आचाराची उपेक्षा करतां यायची नाही ! तो जंगलांत असला तरी त्याला श्रावणी केलीच पाहिजे व त्यानें कितीहि वेडेवांकडे तोंड केलें तरी त्याला पंचगव्य घेतलेंच पाहिजे. ब्राह्मणस्त्रिया तर निर्वेधाखालीं नुसत्या भरडल्या जात होत्या ! आठव्या नवव्या वर्षीं वैधव्य आलें तरी पुनर्विवाहाची आडकाठी व त्यांतहि वपनाचा अघोर प्रसंग ! हाय, हाय ! ब्राह्मण मुलींचे ते हंबरडे अजूनहि वातावरणांत घुमत असतील. श्रीकृष्ण प्रभूच्या कानांवर अभागी हिंदुस्थानची स्वातंत्र्यार्थ फोडलेली आरोळी जर जात नसेल तर ती ह्या हंबरड्यामुळेंच जात नसेल !

सध्यां ब्राह्मण आणि भट ह्या शब्दांचा फार घोंटाळा करण्यांत येतो. बहुतेक लोक हे शब्द समानार्थक वापरतात. पण ही चूक आहे हें ह्या विवेचनावरून लक्ष्यांत येईल. भटशाही आणि ब्राह्मणशाही ह्या अगदीं निराळ्या शाखा आहेत. भटशाही मंत्रोपजीवी असते, परोपजीवी असते. ब्राह्मणशाही तशी नसते. आतां मंत्रपठन हाहि एक धंदा आहे कीं नाही आणि वकील किंवा डॉक्टर हे जर Consultation हणजे सल्ला देण्या-करितां पैसे घेतात तर मंत्रपठनासाठीं भिक्षुकांनींहि पैसे कां घेऊं नयेत वगैरे मुद्दे भिक्षुक वर्गातर्फे काढण्यांत येत असतात. ह्या मुद्याचा विचार मी पदें ऋगीन परन्तु तर्त मला जें सांगायचें आहे तें एवढेंच कीं

ब्राह्मणशाही आणि भिक्षुकशाही ह्या एक नव्हेत. ब्राह्मणशाहीतील एकहि मनुष्य दुसऱ्यापासून दक्षिणा घेत नाही, दुसऱ्याचे घरी लाडूपोळ्या झोडण्यास जात नाही किंवा आपले पाय पुढे करून त्यांचे तीर्थ घ्या असे म्हणत नाही. हे भिक्षुकशाहीचे व्यवसाय आहेत. ब्राह्मणशाहीतील कोणीहि मनुष्य ते करीत नाही, एवढेच नव्हे तर ते करणे कमी प्रतीचे आहे असे तो मानतो.

मग असा प्रश्न येतो की ब्राह्मणवर्ग व भिक्षुकवर्ग एकच आहे असा जो घोटाळा तिऱ्हाईत लोकांचा उडतो, तो कां ? ते जर अगदी स्वतंत्र वर्ग आहेत व जर एकाच्या धंद्याला दुसरा कमीपणाचा समजतो तर मग तिऱ्हाईतांना तरी असा भ्रम कां उत्पन्न व्हावा ? ह्याचे कारण एवढेच की मुलतानी आणि शीख ह्यांची जशी नातोंगोती असतात त्याप्रमाणे भिक्षुकवर्ग आणि ब्राह्मणवर्ग ह्यांची नातोंगोती असतात. त्यांच्यात रोटीबेटी-व्यवहार होतो. मुलतानी लोकांतून जशी शीख लोकांत भरती होत असते त्याप्रमाणे भिक्षुकवर्गांतून ब्राह्मणवर्गांत नवीन माणसे येत असतात. एकाच कुटुंबांत एक भाऊ भिक्षुक व एक भाऊ गृहस्थ असू शकतो व ह्या गृहस्थवर्गालाच ब्राह्मणवर्ग असे म्हणण्यांत येते. भिक्षुकवर्ग व ब्राह्मणवर्ग ह्यांचे ह्या प्रकारचे लागेबांधे आहेत, पण ह्यांतच त्यांचे पृथक्करण आहे. भिक्षुकवर्गांतून ब्राह्मणवर्गांत नवीन भरती होते, पण जो एकदां ब्राह्मणवर्गांत शिरला तो परत भिक्षुकवर्गांत जात नाही. ब्राह्मणवर्ग जरी भिक्षुकवर्गाच्या पायां पडत असला किंवा त्यांचे चरणतीर्थ घेत असला, तरी भिक्षुकवर्ग कमी दर्जाचा मानला जातो. त्यामुळे गृहस्थपणाच्या उच्च वर्गांत जो मनुष्य एकदां शिरला तो वाटेल तशी परिस्थिति बदलली तरी भिक्षुकवर्गांत पुन्हां शिरत नाही. एवढेच कशाला ? ब्राह्मणवर्गास ' भिक्षुक ' ह्या नांवाचाहि अपमान वाटतो. जे हे भिक्षुक ते भट ! ब्राह्मण हे भट नव्हेत. म्हणून ब्राह्मणवर्गाच्या हृदयास जर एखादी गोष्ट झोंबत असली तर त्यांना " भट " ह्या नांवाने संबोधणे होय ! सार्वजनिक चळवळींत

शिरगाऱ्या ढाणसांनीं भट हा शब्द उच्चारून ब्राह्मणवर्गाच्या हृदयास घरें पाडणे चांगले नाही. अन्तःकरणे जोडावीत, अन्तःकरणे तोडू नयेत. वाणी शुभ बोलावी, उत्साह चढविणारी बोलावी. ब्राह्मणेतरांस शूद्र ह्या शब्दाचे जेवढे वावडे आहे तेवढेच ब्राह्मणवर्गास भट ह्या शब्दाचे आहे. नेहमीं दुसऱ्यास प्रोत्साहन द्यावे, त्याचे पाठीवर थाप मारावी. त्याचा मानभंग-तेजोभंग करू नये. ब्राह्मणवर्गास भट म्हटल्याने त्यांचा तेजोभंग होतो. ब्राह्मणेतरांस शूद्र म्हणण्याचा जसा काळ गेला तसा ब्राह्मणांना भट म्हणण्याचाहि काळ गेला. त्या जुन्या काळांतल्या चुक्या होत्या. त्या perpetuate (कायम) करणे चांगले नाही. सध्यांचा काळ अन्तःकरणे तोडण्याचा नाही, अन्तःकरणे जोडण्याचा आहे. सत्यशोधक पक्ष हा अन्तःकरणाचा पक्ष आहे. सत्यशोधक पक्ष म्हणजे अन्तःकरण आहे. म्हणून मी विचारतो की त्याचेपुढे, ब्राह्मणवर्गांने जर अन्तःकरणांतले दुःख सांगितले व ब्राह्मणांस “ भट ” म्हणू नका असे विनविले तर ती विनंति वांया जाईल काय ?

भट म्हणजे कोण हे वर सांगितलेच आहे. भट म्हणजे भिक्षुकी करणारा, दुसऱ्याचे घरीं हव्यकव्य करणारा किंवा दक्षिणा घेणारा परोपजीवी मनुष्य ! ब्राह्मणवर्ग परोपजीवी नाही. तो धंदा किंवा कावाडकष्ट करून पोट भरणारा वर्ग आहे. ब्राह्मणवर्गांत सावकारापासून तो शिंपी काम करणाऱ्यापर्यंत सर्व धंद्याचीं माणसे आहेत. कांहीं ब्राह्मणांनीं मोच्याचीं देखील दुकाने घातलेलीं आहेत. पण ब्राह्मणवर्गातील मनुष्य मोच्याचे दुकान घालो किंवा सावकारी करो, तो कुळकर्णीपणा करो, किंवा मामलेदारी चालवो, तो कधींहि परोपजीवी रहात नाही. परान्नावर पोसणे ही गोष्ट ब्राह्मण मनुष्यास स्वभावतःच अप्रिय आहे. वारीक निरीक्षण केल्यास ब्राह्मणवर्गातील माणसे उद्योगी, मितव्ययी व बरींचशीं निर्व्यसनी आढळून येतात. ब्राह्मणवर्गांत शेतकी करणारींहि माणसे आहेत. त्यांच्यातील पुरुष बैल चालवितात, स्त्रिया शेतांत कावाडकष्ट करतात. ब्राह्मण पाटील तर वाटेल तितके आहेत. तर-

वारीचेंहि ब्राह्मणवर्गास कुपथ्य नाहीं. पहिले बाजीराव, पहिले माधवराव, हरिपंत फडके, परशुरामभाऊ पटवर्धन हे विख्यात तरवारवहादूर होते. महाराणी लक्ष्मीबाई अशांसारख्या तरवारवहादूर स्त्रियाहि ब्राह्मणवर्गांत झालेल्या आहेत. संपत्तीकडेहि ब्राह्मणवर्गांचा ओढा विशेष नाहीं. संपत्तिमान् होण्यापेक्षां कार्यकारी होण्याकडे त्यांत अनेकांचा ओढा असतो आणि ह्यामुळेंच ब्राह्मणवर्ग इतर वर्गापेक्षां श्रीमंत नाहीं. जमिनीचा महसूल किंवा इन्कमूटॅक्स ह्या सरकारी उत्पन्नाच्या दोन्ही बाबी घेतल्या तरी त्यांत ब्राह्मणवर्गांचा नंबर फारच खाली आहे. ब्राह्मणवर्गानें शंभर वर्षे मराठी राज्य हांकलें. तें त्यांनीं न्यायानें मिळविलें कीं अन्यायानें मिळविलें हा प्रश्न ह्या वेळीं नको. माझ्या मतानें तें त्यांनीं न्यायानें मिळविलें व अन्यायानें घालविलें. परंतु तें त्यांनीं अन्यायानें मिळविलें असें जरी गृहीत धरलें तरी शंभर वर्षे राज्य करूनहि बाळाजी विश्वनाथ कोंकणांतून येतांना जितका गरीब होता तितकाच ब्राह्मणवर्गांतील सामान्य मनुष्य आज गरीब आहे. शंभर वर्षे राज्यलक्ष्मी हातांत असतांहि ते गरीब होऊन बसले नाहींत. कित्येक ब्राह्मण कुटुंबे तर खरोखर अन्नास मोताद आहेत. धार्मिक निर्वंधामुळे ब्राह्मणेतर वर्गाचे डोळे जितके पांढरे होत असतील त्याहून हे निर्वंध ब्राह्मणवर्गांचा ज्यास्त पिढ्या पाडीत आहेत.

ब्राह्मणवर्गांची ह्या निर्वंधांतून मुक्तता होणें जरूर होतें. ब्राह्मणेतर वर्गांसहि हे धार्मिक निर्वंध जाचीत होते. हे धार्मिक निर्वंध सर्व लोकांनाच असह्य झालेले होते. पण ह्या निर्वंधांच्या किल्ल्या भिक्षुकवर्गांचे कडोसरीस होत्या आणि भिक्षुकवर्ग हे निर्वंध सैल करण्यास नाकबूल होता. पन्नास पंचावन वर्षांपूर्वी पुणें येथें पुनर्विवाहाचा जो जंगी वाद झाला त्या वेळीं खुद्द शंकराचार्य ह्या वादाचें निरीक्षण करीत होते, तरी अखेरचा निर्णय पुनर्विवाहाचे विरुद्ध झाला. ब्राह्मण मुर्खाना पुनर्विवाह करूं द्यायचा नाहीं, तिचें लग्न होऊन एक महिनाहि झाला नसला तरी तिचा पुनर्विवाह होऊं द्यायचा नाहीं, ती आठ वर्षांची अजाण पोरगी असली

व मनुयाज्ञवल्क्य ह्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें यथा कन्या तथैव सा असं जरी तिचें वय असलें तरी तिचा पुनर्विवाह होऊं द्यायचा नाही ! नाही ! तिचा पुनर्विवाह होऊं द्यायचाच नाही !

भिक्षुकशाहीनें खुद्द ब्राह्मण वर्गाविरुद्ध एवढा आग्रह धरल्यानंतर आतां ह्याला उपाय काय ? ह्याला एक उपाय म्हणजे हिंदुधर्म सोडून देणें. हा उपाय Nihilist (विध्वंसक) पक्षांनें केला. पण Constitutionist (सनदशीर) लोकांनीं त्यावर निराळीच युक्ति काढली. त्यांनीं ठरविलें कीं जर भिक्षुकवर्ग इतका दुराग्रह धरीत असेल तर भिक्षुकवर्गाचा अंमल झुगारून द्यायचा व धार्मिक सत्तेच्या किल्ल्यां आपल्या हातीं घ्यायच्या ! भिक्षुकवर्ग ऐकत नसेल तर न ऐको ! ते आपले गुरुच नव्हेत. जे आपली सत्ता सौम्य करण्यास तयार नाहीत—नको—त्यांची सत्ताच नको ! त्याचेऐवजीं आपणच राज्याधिकार हातीं घेऊं, भिक्षुकशाहीच्या एकछत्री राज्याचे ऐवजीं आपणच लोकशाहीचें सर्वछत्री राज्य स्थापन करूं. इंग्लंडमध्ये दुसऱ्या जेम्स राजाचा जुल्म ज्या वेळीं असहन झाला आणि ज्या वेळीं तो राजा कोणत्याहि तडजोडीस कबूल होईना त्या वेळीं इंग्लंडमधील जनतेनें हेंच केलें, फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीच्या वेळींहि असेंच झालें आणि प्रत्येक राज्यक्रांतीचे वेळीं असाच प्रकार होत असतो.

ही क्रांति करण्यांत परमहंससमाज, प्रार्थनासमाज, ब्रह्मसमाज, आर्यसमाज हे जसे प्रमुख होते तितकाच सत्यशोधक समाजहि प्रमुख होता. ह्या सर्वांनीं मिळून प्रचलित हिंदुधर्माची कोंडी फोडली व हिंदु राहून हिंदु लोकांस इतर धर्मांमधील स्वातंत्र्य मिळवून दिलें. ह्या पंथ-स्थापकांच्या फौजा म्हणजे विजयी क्रान्तिकारकांच्या फौजा होत्या ! ह्या सर्वांच्या अंगीं विजयीपणाचें स्फुरण होतें आणि त्यामुळें झपाट्या-सरशीं त्यांचे हातून कार्य झालें ! प्रार्थनासमाज, ब्रह्मसमाज वगैरे समाजांनीं आपला मोर्चा ब्राह्मणसमाजाकडे वळविला व त्यांतील लोक हस्तगत करण्याचा सपाटा चालविला. प्रार्थनासमाज, परमहंससमाज

ह्या सर्वांचे अनुयायी ब्राह्मणवर्गांतले होते. त्यामुळे त्यांस पाण्डुरपेशा जाती-तल्या लोकांची सहानुभूति मिळाली; त्यांनीं आपले स्वतंत्र सिंहासन स्थापन केलें—भिक्षुकशाहीस फेंकून दिलें.

सत्यशोधक समाजहि क्रान्तिकारक लोकांपैकींच होता, पण ज्याप्रमाणें दोन क्रान्तिकारकांपैकीं एकानें उत्तरेकडून हल्ला करावा व दुसऱ्यानें दक्षिणेकडून हल्ला करावा त्याचप्रमाणें प्रार्थनासमाज वगैरे पंथांनीं आपल्या कर्षेत पाण्डुरपेशा वर्गास आणण्याचें सुरू केलें आणि सत्यशोधक समाजानें खेडेगांवें व गांवकरी लोक ह्यांचीं मनें काबीज करण्याचा प्रयत्न केला. प्रार्थनासमाज धर्मप्रचारकाचा झगा घालून आला, सत्यशोधकसमाज घोंगडी पांघरून आला. प्रार्थनासमाजानें इंग्रजी भाषा उचलली, सत्यशोधकसमाजानें शुद्ध मराठी सुरू केली. प्रार्थनासमाज उपासनामंदिरांत उभा राहिला, सत्यशोधक समाज शेताच्या खळ्यावर थडकला. प्रार्थनासमाज तत्वज्ञान बोल्ड लागला, सत्यशोधक समाज प्रचलित स्थिति मांडूं लागला. प्रार्थनासमाजानें संगीत गाणीं चालूं केलीं, सत्यशोधक समाज लावण्या म्हणूं लागला. प्रार्थनासमाजानें पेटीचे सूर काढले, सत्यशोधक समाजानें डफावर थाप मारली. प्रार्थनासमाजानें कल्पना उचंवाळायला लावल्या, सत्यशोधक समाजानें हृदयें उचंवाळून सोडलीं !

प्रार्थनासमाज आणि सत्यशोधकसमाज ह्यांतील अंतर हें आहे. वाकी त्यांची उत्पत्ति एकच आहे, ध्येय एकच आहे आणि स्वरूपहि एकच म्हणजे क्रान्तिकारकाचें आहे. प्रार्थनासमाजानें उत्तरेकडून सुरवात केली, सत्यशोधकसमाजानें दक्षिणेकडून सुरवात केली. प्रार्थनासमाजानें वरच्या मजल्याकडे दृष्टि ठेवली. सत्यशोधकसमाजानें तळमजल्याकडे दृष्टि ठेवली. प्रार्थनासमाजानें हिंदुधर्माचें डोकें काबीज केलें, सत्यशोधकसमाजानें त्याच्या तळपायाला गुदगुल्या केल्या. ह्या गुदगुल्यांमुळे जनता हंसली आणि सत्यशोधक समाजाकडे वघायला

लागली. प्रार्थनासमाजास जनतेला खुलवितां आलें नाहीं. सत्य-
शोधक समाजाचा जलसा उभा राहिला म्हणजे पांच हजार काय आणि
दहा हजार काय, वाटेल तितके लोक जमायला अडचण पडत नाहीं.
पण प्रार्थनासमाजाचा पन्नासावा वाढदिवस आला तरी पन्नास लोक
जमायचीहि मारामार पडते !

हें वर्णन अतिशयोक्तीचें आहे असें कोणी ह्मणतील. सत्य-
शोधक समाजाचे जलशास हजारां लोक जमतात हें कबूल करणें कोणास
दुःखप्रद वाटेल, त्याचप्रमाणें प्रार्थनासमाजाच्या “ फंक्शन्स ”ना पन्नास
लोक जमणें मुश्किलीचें पडतें हें कबूल करणेंहि कोणास जड जाईल.
आतां ह्या दोन्ही गोष्टी अतिशयोक्तीच्या आहेत असेंच आपण धरून चालूं.
तरीहि एवढी गोष्ट मान्य करावीच लागेल कीं गेल्या पन्नास वर्षांत
प्रार्थनासमाजाची चळवळ खेड्यापाड्यापर्यंत उतरूं शकली नाहीं आणि
सत्यशोधक समाजाची चळवळ पांढरपेशांपर्यंत चढूं शकली नाहीं.
दुसऱ्या भाषेंत बोलायचें म्हणजे प्रार्थनासमाजाचे चळवळींत Philosophy
(तार्किक चर्चा) आहे, पण Heart (अंतःकरणाचा फुलेरा) नाहीं,
आणि सत्यशोधक चळवळींत Heart (अंतःकरणाची लाट) आहे, पण
Philosophy (ज्ञानाची उसळी) नाहीं.

सत्यशोधक समाजाची प्रगति जर ह्यापुढें करायची असेल तर ती
कोणत्या दृष्टीनें करायला पाहिजे हेहि ह्यावरून सहज समजून येणार आहे.
सत्यशोधक समाजाला अंतःकरण आहे, पण अजून अन्तर्दृष्टि नाहीं
आणि ही अन्तर्दृष्टि आल्याशिवाय त्याच्या प्रयत्नाची पूर्तता व्हायची
नाहीं. Head and Heart—ज्ञान आणि अंतःकरण ह्यांची ज्या
वेळीं जोड जमते त्याच वेळीं एखादें मत विश्वविजयी होतें, नाहींतर त्यास
एकांगीपणा येण्याचा सम्भव असतो. एखादा प्रांत काबीज करायचा म्हणजे
त्यांतील जमीन आणि किल्ले हे दोन्ही ज्याप्रमाणें सर करावे लागतात
त्याप्रमाणें एखादी चळवळ सर्वव्यापी करायची म्हणजे सुशिक्षित आणि

अशिक्षित, पांढरपेशे आणि गांवकरी, नागरिक आणि शेतकरी, बुद्धिमान् आणि अंतःकरणवंत, मानदार आणि इमानदार, Classes आणि Masses, ज्ञाता आणि जनता, Head आणि Heart, ह्या दोहोंचाहि कवजा व्यावा लागतो. ह्या दोहोंचा कवजा देण्याचा प्रयत्न आतांपर्यंत फक्त स्वामी दयानंद ह्यांच्या आर्यसमाजाने केला आणि म्हणून एके वाजूस स्वामी श्रद्धानन्दांसारखे ज्ञाते तर एके वाजूस गांवोगांवच्या प्रचारकांसारखे कार्यकर्ते ह्या चळवळीत निर्माण झाले. अजूनहि ज्ञानसमृद्धीच्या वाजून आर्यसमाजाची संपत्ति पूर्ण झालेली नाही. द्वैत, अद्वैत, वेदांत, मीमांसा ह्यांच्याप्रमाणे सर्वमान्य तत्त्वज्ञान अजूनहि आर्यसमाजामध्ये निर्माण व्हायचें आहे. आणि म्हणूनच आर्यसमाज कितीहि लोकप्रिय असला तरी तो अजून योद्धा म्हणून प्रसिद्ध आहे, ज्ञानदाता म्हणून प्रसिद्ध नाही. ह्याचे उलट सनातन हिंदुधर्माची घडी आज किती जरी विसकटलेली असली तरी त्यांतील तत्त्वज्ञानाचा भाग इतका खंबीर व इतका मनोरम आहे कीं उपनिषदे, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रे, जैमिनी, पतंजलि, शंकराचार्य, रामानुजाचार्य वगैरेंचा हात अॅरिस्टाटल्, प्लेटो, अशांसारखे प्राचीन तत्त्वज्ञानीच नव्हेत तर स्पेन्सर, मिल् ह्यांच्यासारखे आधुनिक तत्त्ववेत्तेदेखील क्वचित्च धरूं शकतील.

अर्वाचीन कालांत अशांसारखे ज्ञानाचे प्रवाह वाहविण्याचे प्रयत्न ब्रह्मसमाजाने व त्यांच्या खालोखाल प्रार्थनासमाजाने केले. देवर्षि देवेन्द्रनाथ टागोर, केशवचन्द्र सेन, बाबू प्रतापचन्द्र मुजूमदार, पंडित शिवनाथ शास्त्री ह्यांचे ह्या दृष्टीचे प्रयत्न खरोखरच प्रशंसनीय आहेत. आपल्या वाजूस अशांसारखे पायाशुद्ध प्रयत्न फारसे झालेले नाहीत, पण कै. सर रामकृष्ण गोपाळ भाण्डारकर, महादेव गोविंद रानडे, वामन आवाजी मोडक ह्यांच्या प्रार्थनांनी उच्च विचारांच्या प्रांतांत जनतेस नेण्याचा व त्यांच्या चित्तास शांति देण्याचा यशस्वी प्रयत्न केलेला आहे. ह्या तिन्ही पुरुषांजवळ व विशेषतः भाण्डारकर आणि रानडे

ह्यांच्या जवळ इतकें अगाध ज्ञान होतें कीं प्रासंगिक उपसनांपेश्चां धर्मज्ञाना-
वर एखादा सोपपत्तिक ग्रंथ त्यांस सहज रचतां आला असता ! तसें
त्यांनीं केलें नाहीं हें दुदैव होय !

आतां जी गोष्ट प्रार्थनासमाजानें देखील पूर्णपणें केली नाहीं ती गोष्ट
सत्यशोधक समाजानें करून दाखविली नाहीं ह्यांत आश्चर्य नाहीं. पण
त्याशिवाय धार्मिक काय किंवा कोणत्याहि काय चळवळीस पूर्णता येणार नाहीं.
आज सत्यशोधक समाजास जर कोणती गोष्ट हवी असेल तर ती ही कीं
तिला Philosophy-ज्ञानसमृद्धि-पाहिजे. ज्या चळवळींत अंतःकरणाचे
फवारे व ज्ञानाचे झरे ह्यांची सोबत जमते ती चळवळ पूर्ण होते व तिलाच
टिकाऊपणा येतो. Philosophy ऊर्फ ज्ञानसमृद्धि हिच्याशिवाय चाल-
लेली धार्मिक चळवळ हणजे लढाईत शीर उडून नाचत राहिलेलें धड
होय. हृदयाच्या उसळीशिवाय उत्पन्न झालेली चळवळ हणजे चेहेरा
वगैरे शरीराचा उत्तम भाग असून खांद्यापासून खालीं सर्व अंग लुलें
पडलेलें होय. पहिलीस गति असते, पण दृष्टि नसते, दुसरीस दृष्टि
असते, पण गति नसते. प्रार्थनासमाज ही अशा प्रकारची चळवळ
आहे. तिला दृष्टि आहे, पण गति नाहीं. ह्याचे उलट सत्यशोधक
समाजास गति आहे, पण दृष्टि नाहीं.

एवढेंच काय, आज सनातन हिंदुधर्म म्हणून जो काहीं राहिलेला
आहे तोहि आज प्रार्थनासमाजाप्रमाणेंच झालेला आहे, म्हणजे त्यास
दृष्टि आहे पण गति नाहीं. त्याचे जवळ उत्तमप्रकारचें तत्त्वज्ञान आहे हें
वर सांगितलेंच आहे. ह्या तत्त्वज्ञानाच्या बळावर त्याला आज युरोपला
दिपवितां येईल, अमेरिकेवरहि छाप पाडतां येईल. ज्या वेळीं
विवेकानन्दांसारखीं माणसें ह्यास अमेरिका खंडांत घेऊन गेलीं त्या वेळीं
त्यांना तिथें खरोखर छाप पाडतां आली. त्याचें नुसतें टवटवीत मुख पाहिलें
तर तो सुंदर दिसतो-त्याची छवी श्रीकृष्णासारखी मनमोहक दिसते. पण
त्याच्या हातापायांकडे पहायची सोय नाहीं, कारण त्याची गति गेलेली आहे,

त्याचे हातपाय लुले पडलेले आहेत. त्याचा नुसता वस्त्र [चेहेरा-मोहरा] वधितला म्हणजे कोणीहि खूप होऊन जातो आणि ह्याच खुपीच्या लहरींत “उपनिषद्स are the solace of my life, उपनिषद्स are the solace of my death” (उपनिषदांनीं मला इहलोकांत शांति दिली, उपनिषदांनींच मला मृत्यूचे वेळीं शांति मिळेल,) असे उद्गार पाश्चात्य पंडित काढीत असतात. मॅडम् व्हॅल्डॅटस्की ह्याचमुळे हिंदु धर्मावर फिदा झाली, मिस नोबल वगैरे पाश्चात्य स्त्रिया ह्याचमुळे हिंदु धर्मावर फिदा झाल्या. परंतु हिंदुधर्माचा चेहेरा इतका गोंडस असून त्याचे हातपाय आज लुले पडलेले आहेत. अमेरिकाच काय, अटकेबाहेर जायचें-देखील सामर्थ्य त्यास राहिलेले नाही. तो हिंदुस्थानांत तरी टिकतो कां नाही ह्याची आज काळजी पडलेली आहे.

सुदैवानें स्वामी विवेकानन्द, स्वामी रामतीर्थ वगैरे महापुरुषांच्या परिश्रमामुळेच सनातन हिंदुधर्म हा सत्यशोधकसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, परमहंससमाज वगैरे चळवळींच्या सुरवातीला जसा होता तसा आज आडमुठा राहिलेला नाही. तो आज बराच पुढें सरकलेला आहे. बाहेरून आल्याबरोबर आज कडकडीत धर्माभिमानी घराण्यांतहि कुणाला स्नान करावें लागत नाही. सांवळ्याचा दरारा जवळ जवळ लुप्त-प्रायच झालेला आहे. आठ वर्षांच्या मुलीचें सध्यां कुणी लग्न करीत नाही, आणि अल्पवयांतच काय पण प्रौढ वयांतहि पुनर्विवाह केल्यास समाज तिकडे डोळेझांक करतो. मुली बी. ए. झालेल्या आहेत, एम्. ए. झालेल्या आहेत, बायका म्युनिसिपालिटींत शिरल्या आहेत, कौन्सिलांतहि शिरण्याच्या वेतांत आहेत. केशवपनाचें आतां कुणी नांव काढीत नाही व जातीजार्तांत लग्न झालीं तरी समाजाला चालतात. “अस्पृश्यां”ना कोणी जवळ घेतल्यास तो चाळींत पडत नाही, त्यांच्या पंक्तीला जेवल्यासहि समाज चालवून घेतो. अस्पृश्यांना देवळांत येऊं दिलें पाहिजे असें कांहीं लोकांना कां होईना, पण वाटू लागलें आहे, आणि त्यांना पाणी भरूं देण्या-

बदल जागोजागीं ठराव झालेले आहेत. ते कोणी अंमलांत आणलेले नाहीत व ते अंमलांत आणूंचायचीहि आज कोणाची इच्छा नाही, पण दुराग्रहाचा हादि ताण फार दिवस टिकेल असें वाटत नाही. नेटानें प्रयत्न केल्यास अस्पृश्योद्धार हा केवळ दहा पांच वर्षांचा प्रश्न राहिलेला आहे. बाहेर देशीं आतां सर्व लोक विनदिक्रत जात असतात व येतांना एखादी परजाती-तली वायकोहि करून घेऊन येतात. हिंदुधर्मांतून परधर्मांत गेलेले आतां सररहा हिंदुधर्मांत परत येतात, एवढेंच नव्हे तर एखादा अस्सल, जातिवंत मुसलमान किंवा युरोपियन् हिंदु झाल्यास त्यालाहि हिंदुधर्मांत जागा मिळते. खाद्यपेयांसंबंधानें डॉ. मुंजांसारखे हिंदु सभेचे अध्यक्षहि मांसाहारापर्यंत ब्राह्मणांना सुभा देत आहेत, तेव्हां आतां खाद्यपेयाच्या प्रश्नाचाहि वाऊ राहिलेला नाही हें उघड आहे.

म्हणजे ज्योतिवांनीं ज्या मुद्यांसाठीं परिश्रम सुरू केले, ज्यासाठीं कै. भांडारकर खपले, ज्यासाठीं कै. महादेव गोविंद रानडे झगडले किंवा ज्यासाठीं स्वामी दयानंद ह्यांनीं आर्यसमाज सुरू केला ते सर्व मुद्दे आज सनातन हिंदु धर्मानें कबूल केलेले आहेत. पन्नास पाऊणशें वर्षांपूर्वीं असें वाटत होतें कीं ह्यांपैकीं एकेक मुद्दा प्रस्थापित करायला एकएक शतक लागेल. पण हे सर्व मुद्दे अर्ध्या पाऊण शतकांच्या आंतच हिंदुधर्मानें कबूल केले आहेत. हें श्रेय बंडखोरांचें कीं विनबंडखोरांचें, आघाडीच्या शिपायांचें कीं गांवांतल्या रहिवाशांचें—हें ठरविणें खरोखर कठिण आहे. खरें म्हटलें म्हणजे हें सर्वांचें संकलित श्रेय आहे. ह्यांत बंडखोर आणि विनबंडखोर ह्या दोघांचाहि सारखा वाटा आहे. ज्योतिवा फुले क्रांति-कारक होते, आगरकर क्रांतिकारक होते, रानडे, भांडारकर क्रांति-कारक होते, बाबू देवेंद्रनाथ क्रांतिकारक होते, दयानंद क्रांतिकारक होते—ह्याचे उलट लो. टिळक, पंडित मदनमोहन मालवीय, सुरेंद्र-नाथ वानर्जी, श्रीमद्विवेकानंद किंवा स्वामी रामतीर्थ ह्यांनीं स्वतःस कधींहि क्रांतिकारक म्हणविलें नाही. परंतु दोघांचें एकच कार्य झालें.

ह्यांनी त्यांना ओढले, त्यांनी ह्यांना ओढले, ह्यांनी त्यांच्यावर झोड उठविली, त्यांनी ह्यांच्यावर झोड उठविली. पण अखेरीस सर्व एका “भूमिके”वर उभे राहिले. लो. टिळकांचे शिष्य म्हणविणारे डॉ. मुंजे व महात्मा ज्योतिबा फुले ह्यांचे शिष्य म्हणविणारे श्री. भास्करराव जाधव ह्यांचे विचारप्रांत आज अगदी एकच आहेत. फक्त लेवले निराळी आहेत.

आणि ह्यावरूनच सत्यशोधक समाजाने आज काय केले पाहिजे हे सहज दिसून येणारे आहे. जोंपर्यंत सनातन हिंदु समाज हा आडमुठा होता, तोंपर्यंत बंडखोर किंवा क्रांतिकारक हे रूप त्याला अवश्य होते. पण ज्या अर्थी तो आज आडमुठा राहिलेला नाही त्या अर्थी ते बंडखोरीचे स्वरूप आज टेवायचे काही कारण नाही. जोंपर्यंत किल्ल्याचा दरवाजा उघडला जात नव्हता, तोंपर्यंत तरवारीचे हात करणे जरूरीचें होतें, पण किल्ला उघडून दिवाणखान्यांत बोलावणे आले असतांही पट्ट्याचे हात करीत आंत शिरणे ह्याचेयोगाने विनाकारण द्वेषभाव धुमसतो. आर्य-समाजाने हे चटकन् ओळखून त्याप्रमाणे गेल्या चारपांच वर्षांत आपले धोरण बदलले. त्यामुळे दहा वर्षांपूर्वी जो आर्यसमाज हिंदु समाजाला शत्रुसारखा भासत होता तो आज मित्रासारखा भासू लागला आहे. नाहीतर पूर्वीच्या आमदानीत स्वामी श्रद्धानंदांचे एवढे वजन पडायची काय छाती होती ? आज स्वामी श्रद्धानंद हे क्रांतिकारक पक्षाचे आहेत असे कोणीहि मानीत नाहीत. ते सनातन धर्माचे अध्वर्यु असे मानले जातात आणि त्यांच्यासाठी प्रत्येक घरांत आणि प्रत्येक झोंपडींत अश्रूंचे पूर लोटतात.

ह्या बाबतीत श्री शिवाजी महाराज ह्यांचे उदाहरण फार लक्ष्यांत ठेवले पाहिजे. मनुष्य नवीन कार्य अंगावर घेतो किंवा नवीन कल्पना काढतो त्या वेळी तो क्रांतिकारक समजला जाणे अगदी अपरिहार्य आहे, परंतु पुढे त्यास क्रांतिकारकाचा झगा टाकून उद्धारकाचा झगा घेणे इष्ट असते. कोणतीहि क्रांति घेतली तरी तो जुन्या कल्पनेचा सुधार किंवा जुन्या

तत्त्वाचा उद्धारच असतो. मनुष्य स्वतःस शेवटपर्यंत क्रांतिकारक हणवून घेईल तर त्याच्याविषयीं लोकांच्या मनांत आपुलकी उत्पन्न होणार नाही. क्रांतिकारक मनुष्याविषयीं लोकांच्या मनांत विस्मय व आदर उत्पन्न होतो, पण आपुलकी उत्पन्न होत नाही. आपुलकी उत्पन्न व्हायला क्रांतिकारकाचा वेष प्रतिकूल आहे. आपुलकी उत्पन्न व्हायला लोकांना असें मनापासून वाटलें पाहिजे कीं हा मनुष्य जुनें तत्त्व ज्यास्त सुकर स्वरूपांत मांडायला आलेला आहे—तो पहिलें घर मोडायला आलेला नसून जुनें घर ज्यास्त मोठें करायला आणि त्याला रंगसफेती द्यायला आलेला आहे.

श्रीशिवाजीमहाराज क्रांतिकारक आहेत अशी त्यांच्याविषयींची कल्पना जावळीच्या प्रकरणापर्यंत लोकांत होती. जावळीच्या मोऱ्यांकडून श्रीशिवाजी महाराजांना जो इतका विरोध झाला त्याचें कारण हे कोणीतरी विचारशून्य क्रांतिकारक आहेत अशी लोकांची समजूत होती. बंडखोरां-विषयीं लोकांच्या मनांत आदर व विस्मय असतो व 'वाः रे बहादूर' असें ते त्यांच्याविषयीं मनांत म्हणतात, पण त्यांस काहीं ध्येय आहे असें लोक मानीत नाहींत. श्रीशिवाजीमहाराजांनीं तोरणा वगैरे घेतला त्या वेळीं लोकांना विस्मय वाटला, पण हा हिंदु स्वराज्याचा ध्येययुक्त प्रयत्न आहे अशी चन्द्रराव मोऱ्यांच्या प्रकरणापर्यंत लोकांस खात्री पटलेली दिसत नाहीं. मोऱ्यांनींही श्रीशिवाजीमहाराजांस विरोध केला त्याचें कारण हे कोणीतरी हूड व दंगेखोर आहेत अशी त्यांची समजूत होती. चंद्रराव मोरे वगैरे लोक धर्माभिमान किंवा राष्ट्राभिमान ह्यांच्या अगदीं विरहित होते अशी जी आपण कल्पना करतो ती आपली चूक आहे. ते धर्माभिमानशून्य किंवा राष्ट्राभिमानविवर्जित मुळींच नव्हते. परन्तु मनुष्य कितीही स्वदेशाभिमानानें भरलेला असला तरी तो तंट्या भिल्ल किंवा बाबू चष्मेवाला ह्यास मदत करील काय ? कधींही करणार नाहीं.

जावळीच्या मोऱ्यांनींही ह्याच कारणामुळे श्रीशिवाजीमहाराजांना मदत केली नाहीं. ते त्यांच्याशीं युद्ध करायला उभे राहिले. तें बंड मोडायचा

त्यांनीं विचार केल्या. जावळीप्रकरणानंतर लोकांस श्रीशिवाजीमहाराजांच्या स्वराज्यध्येयाची ओळख वाटायला लागली. ह्या वेळीं लोकांना समजायला लागलें कीं महाराज हे क्रांतिकारक नव्हेत—ते स्वराष्ट्रतारक व स्वधर्मोद्धारक आहेत. महाराष्ट्राचें राज्य काबीज करतांना इंग्रजसरकार देखील छत्रपतींचे प्रधान पेशवे हे राज्याची व्यवस्था नीट ठेवीत नसल्यामुळें छत्रपतींच्यातर्फें आपण पेशव्यांपासून राज्याचा ताबा घेत आहोंत असा जाहीरनामा काढावा लागला ! मग श्री शिवाजी महाराज हे तर प्रत्यक्षच स्वधर्मोद्धारक होते. तेव्हां जावळी प्रकरणानंतर त्यांच्याविषयीं लोकप्रेमाच्या महासागराला भरती येऊं लागली ह्यांत नवल तें काय ?

क्रांतिकारकांनीं क्रांतीच्या सुरवातीनंतर क्रांतीचा परका वेप फेंकून देऊन स्वधर्मोद्धारकाचा बाणा पत्करला असतां केवढें कार्य होतें ह्याचें आणखी एक उदाहरण म्हणजे महाराष्ट्रांतील संतांची कामगिरी होय ! महाराष्ट्रीय संतांनीं प्रचलित धर्मकल्पनांत भयंकर क्रांति केली ही गोष्ट निर्विवाद आहे. किंबहुना प्राचीन वैदिक कल्पनांवर बौद्धधर्मानें जेवढे आघात केले त्यापेक्षांही महाराष्ट्रीय साधुसंतांनीं ज्यास्त केले.

वेद आम्हांसी रूसला

आहीं धरलें त्याच्या बाला

ह्या साधुसंतांच्या विनयोक्तीपेशां वेदांवर बौद्धधर्म काय ज्यास्त आघात करणार ? परंतु बौद्धधर्म हा क्रांतिकारक म्हणून आला—साधुसंत उद्धारक म्हणून आले. बौद्ध धर्मानें वंडखोरी आरंभली—साधुसंत संरक्षक म्हणून उभे राहिले. बौद्धधर्म शिव्याशाप देत आला—साधुसंतांनीं प्रेमाची भाषा केली. बौद्धधर्म बुडविण्याकरितां आला—साधुसंत नम्र वृत्तीनें उभे राहिले. बौद्धधर्माचे हातांत पटाणाचा सुरा होता—साधुसंतांनीं शस्त्रक्रियेचा चाकू उचलला. बौद्धधर्म वैदिक धर्माचें पोट फाडीन म्हणाला—साधुसंत म्हणाले, आम्हांसहि पोट फाडायचें आहे, पण तें पुन्हां शिवायचें आहे. बौद्धधर्माजवळ विध्वंसनाचें कार्य होतें—साधुसंतांजवळ संस्थापनेचें कार्य

होतें. ह्याचा परिणाम असा झाला कीं बौद्धधर्म हा लोकांना “आपला” असा कर्धांच वाटला नाहीं. अखेरीस श्रीशंकराचार्यांनी त्याची उचलवांगडी केली. पण बौद्धधर्मापेक्षांहि ज्यास्त क्रांति करूनहि साधूसंत लोकांना आपलेसे वांटले व जनतेच्या देव्हान्यांत ते कायमचे जाऊन बसले.

आर्यसमाज हे धोरण लवकर शिकला आणि म्हणून अखिल हिंदुसमाजास तो ज्यास्त प्रिय होऊं लागलेला आहे. दयानंदांच्या वेळीं हिंदुसमाजाचे व त्याचे उडालेले खटके आतां दोघेहि विसरून गेलेले आहेत व ते एकमेकांना ज्यास्त ज्यास्त मिठ्या मारूं लागले आहेत. प्रार्थनासमाजाच्या लक्ष्यांत अजून हें येत नाहीं व ब्राह्मणसमाजहि अजून हें शिकला नाहीं. पण ह्यामुळें हिंदुसमाजाचे मनांत अजूनहि त्यांच्याविषयीं परका भाव आहे. सत्यशोधक समाजाची भावी प्रगतिहि ह्याच मार्गानें व्हायला पाहिजे. प्रचलित हिंदुधर्माचे बालेकिल्ले आतां सर झालेले आहेत व हिंदु समाजानें आपखुपीनें किल्ल्याचे दरवाजे उघडलेले आहेत. तो सर्वांना आदबीनें दिवागखान्यांत बोलावीत आहे. ह्या वेळीं गुरगुरण्याची, क्रोधाची, ईर्ष्याची, संतापाची किंवा क्रांतीची भाषा कशाला ?

सत्यशोधक समाजाला हें करणें फारसें अवघड नाहीं. उलट एका तऱ्हेनें त्यासहि ही गोष्ट फारच चांगल्या रीतीनें साधेल. प्रार्थनासमाज किंवा ब्रह्मसमाज ह्यांस ही गोष्ट इतकी साधणार नाहीं. आर्यसमाजानें जनता व सुशिक्षित वर्ग ह्यांच्याशीं प्रथमपासून नातें जोडलेलें आहे, तसें नातें सत्यशोधक समाजानें जोडलेलें नसलें, तथापि जनतेचा आणि त्याचा संबंध आहे. लोकसमुदायाशीं इतका जिह्वाळ्याचा संबंध असल्यावर क्रांतिकारकाचा वेप टाकून संस्थापकाचा अधिकार उचलणें कितीसें अवघड आहे ? धर्मसंस्थापकांना जी अडचण पडते ती जनतेची अन्तःकरणें काबीज करण्यासंबंधाची असते. पण सत्यशोधक समाजास ती गोष्ट प्रथमपासूनच साध्य आहे. आतां फक्त सुशिक्षित उर्फ

पांढरेपेशा समाज उरलेला आहे. ब्राह्मणवर्ग ह्याच वर्गांत येतो. ब्राह्मण म्हणजे भट नव्हेत. उलट भटशाहीपासून ब्राह्मणेतरांवर जितका जुलूम होतो तितकाच किंबहुना त्याहूनहि ज्यास्त जुलूम ब्राह्मणवर्गावर होतो. ब्राह्मणेतर वर्गाइतकाच ब्राह्मणवर्ग कीव करण्याजोगा आहे. समाज तारायचा, राष्ट्र उद्धरायचें, लोकांना सन्मार्गाला लावायचें, त्यांत ब्राह्मण कसले आणि ब्राह्मणेतर कसले ? तुकाराम महाराजांनी ब्राह्मणांसाठीं एक गाथा आणि ब्राह्मणेतरांसाठीं दुसरा गाथा लिहिला नाही. एकनाथांनी ब्राह्मणांसाठीं एक रामायण व ब्राह्मणेतरांसाठीं दुसरें रामायण लिहिलें नाही. नामदेवांनी ब्राह्मणांसाठीं एक प्रार्थना व ब्राह्मणेतरांसाठीं दुसरी प्रार्थना लिहिली नाही. 'धर्मस्थापनेचे नर'—त्यांना सर्व समाज सारखा ! पर्जन्याप्रमाणें सर्वांवर सारखी उपदेशवृष्टि करायला ते तयार असतात. ज्यांना हवी असेल त्यांनी ती व्यावी आणि स्वतःचा उद्धार घडवून आणावा. ज्यास ती नको असेल त्यांनी ती वृष्टि होत असतां खुशाल दुरभिमानाच्या छव्या धराव्या. त्याबद्दल कुणाची ना असणार ?

पण ह्याला आपण बंडखोर नाही तर संस्थापक आहोंत ही जाणीव सत्यशोधक समाजांत वाढली पाहिजे. अजून त्यांच्यातील तरुण अनुयायांच्या डोळ्यांवर धर्मक्रांतीची लाली आहे. अजून त्यांचें मन बंडाच्या आवेशानें खवळलेलें आहे. अजून त्यांच्या कानांत तरवारींचा खणखणाट आहे. हा तरवारींचा खणखणाट एके काळीं योग्य होता. एके काळीं तरवार मारून प्रचलित हिंदुधर्मसमजुतीचे तट फोडून जायचें होतें. परंतु आतां त्यांची जरूरी नाही. आतां स्वातंत्र्यतत्त्वाचे पुरस्कर्ते, हिंदुधर्मातील नवीन युगाचे प्रचारक, हिंदुस्थानच्या नवजीवनाचे संस्थापक ह्या नात्यानें सर्व समाजाकडे बघितले पाहिजे व ह्या नात्यानेंच सर्वांशीं आचरण ठेवले पाहिजे.

आणि असें आचरण ठेवायचें म्हणजे ब्राह्मण ब्राह्मणेतर हा भेद सत्यशोधक समाजानें करतांच उपयोगी नाही. सत्यशोधक समाजानें धर्मस्वातंत्र्याचें विशाल ध्येय सर्व लोकांपुढें एकदम ठेवून तीं तत्त्वे सर्वदूर विंब-

विण्याचा प्रयत्न ह्यापुढे करणे इष्ट आहे. धर्मस्वातंत्र्याचे उच्च तत्त्व ज्याला ज्याला म्हणून पटेल त्याच्या त्याच्या मार्गे लागून त्यास आपल्यांत समाविष्ट केल्याशिवाय महात्मा ज्योतिबा फुल्यांनी जो मार्ग चोखाळला त्या मार्गाचे पूर्ण चीज झाले असें म्हणतां यायचे नाही. स्वातंत्र्याचा महामंत्र प्रत्येक व्यक्तीला द्यायचा आणि जो जो भेटेल त्याच्या पायांतील वेड्या तोडून टाकायच्या असा सररहा प्रयत्न केल्याशिवाय ज्या उद्देशाने महात्मा ज्योतिबा फुले ह्यांनी सत्यशोधक स्थापला त्या उद्देशाला पुरा वाव कसा मिळेल ? स्वातंत्र्याचा हा मंत्र सररहा देत असतांना ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर असा भेद पाळणे शक्य नाही. स्वातंत्र्याची तत्त्वे म्हणजे आकाशातील निर्मळ वातावरणांतून येणारा स्वातंत्र्याचा अमृतपर्जन्य आहे. तो सर्वांच्याकरिता आहे व सर्वांना त्याचा मुत्रलक लाभ देणे हेच योग्य आहे.

प्रस्तुतचा हिंदुसमाज जरी तत्त्वदृष्ट्या सर्वांच्यासाठी असला तरी त्यांत आज अनेक वर्गांना मजाव आहे. “अस्पृश्य” म्हणून गणला जाणारा वर्ग तर इतका दुर्दैवी आहे की त्याला आजच्या हिंदुधर्मापासून फारच थोडा लाभ आहे. अशा रीतीने एकलकोंडा बनलेल्या हिंदु समाजाची तत्त्वे जरी कितीहि संग्राहक असली तरी त्या तत्त्वांचा कांहींएक उपयोग नाही. नुसते तत्त्व म्हणजे कृति नव्हे—नुसते तत्त्व म्हणजे लोकांचा उपयोगहि नव्हे. तत्त्व ज्या वेळी कृतींत उतरते त्याच वेळी त्या तत्त्वाचा फायदा होतो. हिंदुधर्म आज अनेक वर्षे किंवा अनेक शतके जो विजयाला मुकलेला आहे त्याचे कारण त्याने तत्त्व ठेवले, पण कृति टाकली ! हिंदुधर्माला अशा रीतीने उपयोग-शून्यता आली. इतका सुंदर हिंदुधर्म, पण तो निरर्थक किंवाहुना अनर्थकारक झाला. ही चूक सत्यशोधक समाजानेच काय, पण कोणत्याहि धार्मिक चळवळीने करतां उपयोगी नाही. धार्मिक चळवळींनी अन्यायांच्या पाठीमागे लागावे, पण व्यक्तींच्या किंवा समाजांच्या पाठीमागे लागू नये !

अन्याय करणाऱ्या व्यक्तिहि न्यायाच्या इच्छेने प्रवृत्त झालेल्या असतात. हिंदूंवर जुलूम करणारा औरंगजेबहि आपण अह्लाची सेवा

करीत आहेत ह्या समजुतीस बळी पडलेला असतो. त्या वर्गातील इतर व्यक्ति तर केवळ अनुकरणाने चाललेल्या असतात. त्यांची ती “ मनोवृत्ति ” बदलणे हे खरे शहाणपण आहे—ह्यांत खरा विजय आहे. त्या व्यक्तींच्या किंवा त्या समाजाच्या पाठीमागे लागून एका विशिष्ट वर्गावर रोख धरणे हे व्यापकत्वाला व विजयाला बाधक आहे. विरोधी समाज आपल्या उपदेशाने बळविण्याचे सामर्थ्य आपल्या अंगांत पाहिजे—त्याच्यावर जिह्वा अथवा तरवार ह्यांचे प्रहार करण्याने मतांचा प्रसार होत नाही. उपदेशाच्या माधुर्याची ऊब हळुहळु वाढवा म्हणजे—मनुष्य आपल्या जुन्या मतांचे पांघरूण आपोआप टाकून देतो. त्यास धोपटीत सुटा कीं तो तुमचा शत्रु होतो, तो प्रतिकाराची इच्छा धरतो, तो स्वतःत सुधारणा करून तुमच्यापेक्षां एवढा श्रेष्ठ होण्याचा संभव असतो कीं तुम्हांला पराभव द्यायला तो समर्थ होतो. नेपोलियन्ला आपले शत्रु बडवितां आले, पण जिरवितां आले नाहींत, ह्मणून तेच शत्रु त्याच्याच विद्येच्या जोरावर त्याचा पाडाव करण्यास समर्थ झाले. औरंगजेवाने हिंदुल्लेकांवर एवढा कटाक्ष ठेवला ह्मणूनच त्यांच्यांत श्रीशिवाजी महाराज उत्पन्न होऊन त्यांनीं औरंगजेवाच्या देखत त्याच्या कार्याचा विध्वंस केला. बौद्ध लोकांनीं जें कार्य उचललें तेंच साधुसंतांनीं त्यांच्यापेक्षांहि यशस्वी केलें. पण बौद्ध लोकांना विरोधीपक्ष पचवितां न आल्यामुळे ते अखेरपर्यंत परकेच राहिले—आणि क्रांतिकारकांपेक्षांहि ज्यास्ती क्रांति करून महाराष्ट्रीय संत महाराष्ट्रीय जनतेचे पंचप्राण झाले—त्यांच्या स्नेहविंदूतील स्नेह व रक्तविंदूतील तेज बनले !

थोर लोक अन्यायांकडे पाहतात—ज्याचेतून अन्याय उत्पन्न होतो त्या व्यक्तींकडे किंवा समाजाकडे पाहत नाहींत. त्या थोर लोकांचा हा जन्मसिद्ध स्वभाव आहे आणि ह्मणून त्यांच्या हातांत ऋद्धिसिद्धि तयार असतात. थोरांचे थोर कार्य चाललें असतां अमुक कोणत्या जातीचा, आणि तमुक कोणत्या जातीचा, हा क्षुद्र विचार त्यांना स्पर्शहि करीत नाहीं. ते कार्यांकडे

दृष्टि टेवतात व त्या कार्यास जे हातभार लावतात ते त्यांचे प्यारे बनतात ! पहिल्या बाजीराव साहेबांनीं हा ब्राह्मण, हा मराठा, हा धनगर, असला क्षुद्रभाव विपाप्रमाणें दूर ठेवून आपल्या देणग्यांची खैरात मर्दुमकीच्या लायकीप्रमाणें सर्वांवर केली आणि म्हणूनच शिंदे, होळकर हीं घराणीं उदयाला येऊन महाराष्ट्राच्या पडत्या काळांतदेखील तीं आज मराठ्यांची कीर्ति, इभ्रत व अब्रू सांवरून धरीत आहेत. निजामशहाला क्षणोक्षणीं लढाईत लोळवत असतां हिं मुसलमानांचा द्वेष बाजीरावानें स्वप्नांतहि केला नाहीं. ऐवढेंच नव्हे तर मुसलमानीं राजसत्तेला धुळीला मिळविणाऱ्या ह्या बहादुराच्या मर्दुमकीकडे पाहून मस्तानीसारखी एक मुसलमान तरुणीहि त्यांचेवर फिदा झाली ! हिंदुधर्मांत जो येईल त्याच्या कुळशीलाकडे न पाहतां त्यास मराठा जातींत सामील करण्याची अत्यन्त उदार कल्पना श्री. जवळकरांनीं काढलेली आहे आणि ती इतकी थोरपणाची आहे कीं तिला सीमाच नाहीं. श्रीमंत बाजीरावसाहेबांनीं हि मस्तानीच्या मुलाची मुंज करून त्यास हिंदुधर्मांत सामील करून घ्यायची कल्पना दोनशें वर्षांपूर्वीच्या त्या जुन्या काळांत काढली ! महाराष्ट्राच्या सरहद्दीवर जर त्या वेळीं शत्रु खडे नसते तर ज्याप्रमाणें कै. श्रीशाहुमहाराजांनीं कोल्हापुरच्या खोचीकरांस एका मुसलमान स्त्रीचेपासून झालेलीं मुलें मराठा जातींत सामील करून घेऊन हिंदुधर्माचें सौभाग्य वाढविलें त्याप्रमाणें बाजीरावसाहेबांनीं हि मुसलमान स्त्रीच्या पोटाच्या मुलाची मुंज गाजवून हिंदुधर्माचें क्षेत्र वाढविलें असतें. कै. स्वामी श्रद्धानंद ह्यांनीं हिंदुधर्माचें विस्तारक्षेत्र अधिक विस्तीर्ण करून विश्वव्यापकत्वाची शोभा त्यास आणण्याचा जो प्रयत्न केला त्यास बीजभूतानें कै. श्रीमंत बाजीरावसाहेबांचेहि प्रयत्न साहाय्यभूत झालेले आहेत. थोर माणसें जातपात पहात नाहींत—कार्य पहातात. त्यांचा रोख जुलमावर असतो, जुलूम करणाऱ्या व्यक्तींवर नसतो.

ह्याचें बाजीरावसाहेबांपेक्षां हि मोठें उदाहरण ह्मणजे वर सांगितल्याप्रमाणें श्रीशिवाजीमहाराजांचें होय ! बाजीरावसाहेब मुसलमानी सत्तेविरुद्ध

लढत असतांहि मुसलमान जातीवर ज्याप्रमाणें रोख धरीत नसत त्याप्रमाणेंच श्रीशिवाजी महाराजांचाहि मुसलमान जातीवर रोख नव्हता. कल्याणच्या मुसलमान सुभेदाराची सून त्यांनीं केवढ्या उदार पवित्रतेनें तिच्या पतीकडे पाठविलें ह्याची साक्ष इतिहासाच्या परममंगल विजयघंटा देत आहेत. त्यांनीं आपल्या सैन्यांत मुसलमान लढवय्ये ठेवले—आपल्या आरमारांत मुसलमान “ऑफिसर” नेमले. दिल्लीपति औरंगजेबाच्या मगरामिठींतून मोठ्या हिकमतीनें स्वतःची सुटका करून घेत असतां त्यांना त्यांत सहाय्य करणारा कोण होता ? तर एक मुसलमान सेवक ! हिरोजी फर्जेदाप्रमाणें औरंगजेबाच्या रागाचा सपाटा सहन करायला तो उभा राहिला—त्यानें आपली मान दिली, पण इमान सोडलें नाहीं.

पण श्रीशिवाजी महाराजांच्या मनाचें अत्यंत मोठें औदार्य ह्मणजे आपल्या राज्याभिषेकाच्या वेळीं त्यांनीं दाखविलेली शांति होय ! ते राज्याभिषेक करायला निघाले असतां ज्या वेळीं महाराष्ट्रांतील भिक्षुकवर्गांनें “ आम्ही तुहांस राज्याभिषेक करीत नाहीं ” असें साफ उत्तर दिलें, त्या वेळीं एखादा चावुराव यादव असता तर त्यानें डोक्यांत राख घातली असती—एखादा आंबेडकर असता तर “ ह्यापेक्षां मी मुसलमान होईन ” असा त्यानें धाक दाखविला असता—एखादा औरंगजेब असता तर त्यानें ब्राह्मणवर्गाची कत्तल करण्याचा हुकूम फर्मावला असता ! परंतु श्रीशिवाजी महाराजांनीं ह्यांपैकीं कांहींएक केलें नाहीं. महाराष्ट्रीय भिक्षुकवर्गांस मान्य असलेल्या श्रीकाशीक्षेत्रांतील एक पंडित त्यांनीं आणविला व त्याचेकडून राज्याभिषेक करवून घेऊन महाराष्ट्रीय भिक्षुकवर्गांचा विरोध नाहींसा केला ! ह्या अलौकिक उदार वर्तनाचीं अमृततुल्य फळें महाराष्ट्रास पुढें चाखायला मिळालीं ! ब्राह्मणांपासून तों अत्यंत अशिक्षितांपर्यंत सर्व वर्ग महाराजांवर दिलखुष राहिले आणि संभाजी महाराजांनंतर महाराष्ट्राची गादी जिंजीला गेली असतांहि महाराष्ट्रांतील सर्व वर्ग एक होऊन त्यांनीं महाराष्ट्राच्या शत्रूंना येथून पिडून काढले. महाराष्ट्राच्या

इतिहासांतील हा भाग हणजे कैलासवासी झालेल्या श्रीशिवाजी महाराजां-
नंतर जोमानें जिवंत राहिलेल्या त्यांच्या कर्तव्यगारीचा उत्तमोत्तम गाभा
होय ! ह्या प्रसंगाचें वर्णन करीत असतां युरोपियन् इतिहासकारहि
गहिवरतात—पाझरतात—जगाच्या इतिहासांतील अत्यंत विरळ अशा प्रसंगां-
पैकींच हा प्रसंग होय असें कबूल करतात ! त्रिकालकीर्ति शिवाजी महा-
राजांच्या हिमालयोत्तर उदार वृत्तीचाच हा विजय होय ! त्याचाच हा
दुमदुमाट—त्याचाच हा घमघमाट !

पण इथें असा प्रश्न उद्भवतो कीं एक घाव दोन तुकडे करून एखादें
कार्य जर सहज साधण्याजोगें आहे, तर तें उदारपणाचे इतके बळसे
कशाला ? पण त्याचें उत्तर असें आहे कीं एक घाव दोन तुकडे केल्यानें
जय मिळाला असें तात्पुरतें वाटतें, पण तो जय खरा नसतो व तो टिकतहि
नाहीं. जगांत असें एकहि तत्त्व नाहीं कीं जें “घाव” घातल्यामुळें
तुटलेलें आहे. तें तितक्यापुरतें जरी दबलें तरी तें पुन्हां वर डोकें काढतें.
ख्रिस्ती धर्मावर हत्यार चालवून एक घाव दोन तुकडे करण्याचा अनेक
रोमन् बादशहांनीं प्रयत्न केला, पण ख्रिस्ती धर्माचें उच्चाटन हा ह्याचा
परिणाम न होतां उलट रोम ही ख्रिस्ती धर्माची मुख्य गादी झाली.
औरंगजेवाचें उद्राहरण वर दिलेंच आहे. त्यानें जसे संभाजीमहाराजांचे
हाल केले, तसे शिखांचेहि हाल केले ! पण त्यामुळें मराठेहि
बुडाले नाहींत व शीखेहि बुडाले नाहींत ! उलट त्याचेमुळें औरंगजेव
मात्र बुडाला ! त्याला मराठी मुलखांत येऊन कबर घ्यावी लागली व
त्याच्या मरणास दहा बारा वर्षे होतात न होतात तोंच वाळाजी विश्व-
नाथाला दिल्लीस जाऊन सय्यद बन्धूविरुद्ध त्याच्या वंशजाला सहाय्य करावें
लागलें. तेव्हां एक घाव दोन तुकडे करूं—चेचूं—ठोकूं—नेस्तनाबूद करूं—
ही भाषाच चुकीची आहे. ह्या जगांत पचवितां येतें—खचवितां येत नाहीं.
विरोधी पक्षाशीं शान्त वृत्तीनें वागून प्रेमाच्या उदरांत त्यांना पचविण्याचा
प्रयत्न कराल तर ते पचतील, पण ठोसेबाजीखालीं त्यांना खचवूं असें मनांत

आणाल तर ते ज्यास्त बलाढ्य होतील. शान्तीच्या वृत्तीमध्ये स्वतःचा घात आहे ही कल्पना चुकीची आहे. श्रीशिवाजीमहाराजांनी प्रतिपक्षाशी उदारपणाचें वर्तन केलें म्हणून श्रीशिवाजीमहाराज नामशेष झाले नाहीत—प्रतिपक्षीच नामशेष झाले ! तुकाराममहाराजांच्या वह्या इंद्रायणींत बुडविल्या म्हणून तुकाराममहाराजांची अभंगवाणी नामशेष झाली नाही—प्रतिपक्षीच नामशेष झाले ! एकनाथाचे अंगावर त्याचे प्रतिपक्षी शम्भर वेळां थुंकले म्हणून एकनाथ नामशेष झाले नाहीत—प्रतिपक्षीच नामशेष झाले.

प्रतिपक्षाचा विरोध नाहीसा करण्याचा उत्कृष्ट उपाय ह्मणजे जुलमाविरुद्ध मोहीम करणे—व्यक्तीविरुद्ध किंवा कोणत्याहि विशिष्ट वर्गाविरुद्ध मोहीम करणे नव्हे ! नवीन मत स्थापायचें म्हणजे जुन्या मताच्या विरुद्ध मोहीम करावीच लागते. पण जुन्या मताचे विरुद्ध ही जी मोहीम करायची त्यांतील यशस्वी मार्ग ह्मणजे जुन्या मताचीं माणसें शांति आणि प्रेम ह्यांचे साधनांवर आपल्यांत आणून त्यांचीं मते पचवून टाकणे—जुन्या मतांच्या लोकांवर आघात करून त्यांना विह्वळ करणे नव्हे ! विह्वळ करण्याच्या मार्गांनं तेढ वाढते, शत्रुत्व वाढते, विरोधी पक्ष बळावतो, विजय दूर होत जातो.

पण शांति धरणें ह्मणजे तडजोड करणे किंवा आपलीं मते सोडून देणें असाहि त्याचा अर्थ नाही. Truth knows no compromise—सत्याला समेट आवडत नाही. दोन आणि दोन ह्मणजे चारच ! ते तीनहि नव्हेत किंवा पांचहि नव्हेत. प्रतिपक्षांसा खूप करण्याकरितां जर आपण दोन आणि दोन पांच असें कबूल करायला लागलों तर कोणत्याहि चळवळींत खरेपणा राहणार नाही. सत्य हा प्रत्येक चळवळीचा प्राण आहे. चळवळींत सत्य असेल तरच तिला यश येईल, नाहीतर येणार नाही. सूर्य पृथ्वीचे भोंवती फिरत नसून पृथ्वी सूर्याचे भोंवती फिरते असें जेव्हां कोपर्निकसनें प्रतिपादन केलें त्या वेळीं पोपनें त्याचेवर बहिष्कार टाकून त्याचा पुष्कळ छळ केला. पण इतका छळ सोसूनहि पृथ्वी फिरते. हेंच खरें असें ह्मणायला तो कचरला नाही. शांति ह्याचा अर्थ आपलीं

तत्त्वे सोडून देणें नव्हे. शांति ह्याचा अर्थ मॅगेपणाहि नव्हे. शांति ह्याचा अर्थ अजागळपणाहि नव्हे. शांति ह्याचा अर्थ अपमान सोसणेंहि नव्हे. जो आपला अपमान करील त्याला तिथल्या तिथें चटकणी दिलीच पाहिजे. जो आपल्या अंगावर येईल त्यास लोळविलाच पाहिजे. गवाळी पोपाख करून लोकांच्या दयेला पात्र होणें हाहि शांति शब्दाचा अर्थ नाहीं. जरा नीटनेटका किंवा गहिरा पोपाख केला, मिशीवर पीळ दिला किंवा दंडाचा आवाज केला ह्मणून शांति विघडत नाहीं. शांति ही स्वाभिमान किंवा कुरेबाजपणा ह्यांची द्वेषी नव्हे. शांति ह्याचा अर्थ कोणाचाहि द्वेष न करणें. शांति ह्याचा अर्थ शक्य तितकें दुसऱ्याशीं जमवून वेणें. शांति ह्याचा अर्थ कुरापती उकरून न काढणें. शांति ह्याचा अर्थ समाजाच्या अन्तःकरणावर आपलीं तत्त्वे टसविण्याकरितां ठोसेबाजीच्या ऐवजीं समजुतीच्या मार्गाचा अवलंब करणें ! ह्या मार्गास जरा उशीर लागतो. ठोसेबाजीइतकें तात्कालिकं यश त्यास येत नाहीं. पण जें यश येतें तें कायमचें असतें. ठोसेबाजीचें यश ठोसेबाजीवरच जातें, पण कोणत्याहि व्यक्तीचा किंवा वर्गाचा द्वेष न करतां समजुतीच्या, स्वार्थत्यागाच्या व सत्यप्रतिपादनाच्या मार्गांनीं मिळविलेलें यश कधींहि नाहींसें होत नाहीं.

ब्राह्मणवर्ग आणि भिक्षुकवर्ग हे दोन वर्ग जर आपण घेतले तर त्यांतील ब्राह्मणवर्ग हा भटशाहीच्या दोषांपासून मुक्त आहे हें मां मागें दाखविलेंच आहे. तो स्वतःच भटशाहीच्या जुलमाचा बळी आहे. त्यानें भटशाहीचे जुलूम कोणावर कधींहि केले नाहींत व ते करण्याची त्याची प्रवृत्तिहि नाहीं. भिक्षुकवर्गाचीं 'पातकें' ब्राह्मणवर्गावर विनाकारण बसविलीं गेलीं आहेत आणि त्यामुळें भिक्षुकवर्गाच्या नालस्तीचे वरवण्टे ब्राह्मणवर्गावर विनाकारण फिरविले गेलेले आहेत. वस्तुतः हिंदुस्थानांत जसे बाकीचे समाज आहेत, तसाच ब्राह्मण समाज आहे. ते जसे उद्योगी आहेत, तसाच हाहि उद्योगी आहे. ते जसे पापभीरु आहेत, तसाच हाहि पापभीरु

आहे. भटशाहीचीं जीं सुखदुःखें त्यांना आहेत, तींच ह्यासहि आहेत. मीं वर दाखविल्याप्रमाणें इतर समाजांशीं तुलना करतां ब्राह्मण समाज संपत्तीनेंहि अधिक नाहीं. जमीन महसूल व इन्कमटॅक्स ह्या ज्या सरकारी उत्पन्नाच्या दोन बाबी त्यांत ह्यांचें नांव फारच खालीं आहे.

मग भटशाही ही कोण ? भटशाही ह्मणजे प्रचलित धर्मसमजुतींची अंमलवजावणी करण्याकरितां जो एक विशिष्ट वर्ग प्रत्येक समाजांत निर्माण झालेला असतो ती भटशाही ! सरकारी कायद्यांची अंमलवजावणी करण्याकरितां जसे सरकारी अधिकारी नेमलेले असतात, तसाच हा एक अधिकारी वर्ग प्रत्येक राष्ट्रांत निर्माण झालेला असतो. ह्यास वेतन कोठें दक्षिणेच्या रूपानें देण्यांत येतें व कोठें पगाराच्या रूपानें देण्यांत येतें. हिंदुधर्माची प्रवृत्ति प्रायः लोकशाहीकडे असल्यामुळें हिंदुधर्मांत दक्षिणेचें रूप जास्त प्रचलित आहे. हिंदुधर्मांत उत्पन्न, पगार किंवा अग्रहार नाहींत असें नाहीं. धर्मस्थानांचा प्रश्न ह्यामुळेंच वारंवार उत्पन्न होतो. पण अशीं उत्पन्न असणारे भिक्षुक एकंदरींत थोडे ! मुख्यतः त्यांच्या निर्वाहाची बाब ह्मणजे भोजन व दक्षिणा ! पण ह्यामुळें त्यांचा उदरनिर्वाह दिवाणांच्या पगाराप्रमाणें लोकमतांवर अवलंबून वसलेला आहे. लोकांत श्रद्धा असेल तर ते त्यांना दक्षिणेला आणि भोजनाला बोलावतील, नाहींतर नाहीं. बोले विलानें तर त्यांना लोकांच्या ज्यास्तच मुठींत आणून ठेवलेलें आहे. परंतु इंग्लंडमधील भटशाहीचें तसें नाहीं. त्यांना ठराविक पगार आहेत व ते त्यांना सरकारी तिजोरींतून मिळत असतात. ह्यामुळें लोकांची धर्मश्रद्धा उडाली तरी भटांच्या पगाराला धोका नसतो. एवढेंच काय, पण इंग्लंडचा धर्म ख्रिस्ती असल्यामुळें जे ख्रिस्ती पाद्री हिंदुस्थानांत येतात, त्यांचा पगार हिंदुस्थानच्या तिजोरींतून वेधडक देण्यांत येतो. बापाच्या श्रद्धासाठीं भटाला बोलावले ह्मणजे त्याला विनाकारण जेवण व दक्षिणा द्यावी लागते असें आपण अनेक वेळां ह्मणतो, पण निदान तो बांपतरी आपला असतो. पण इंग्रज लोकांच्या बापासाठीं जीं श्राद्धें हिंदुस्थानांत करण्यांत

येतात त्यांची दक्षिणा ते हिंदुस्थानच्या तिजोरीतून ह्मणजे आपल्याकडून घेतात. ह्मणजे वाप त्यांचा व दक्षिणा आमची ! किती हा विचित्र प्रकार !

हैं सर्व सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं **भटशाही** फक्त हिंदुस्थानांतच असल्याची जी आपली कल्पना आहे ती अगदीं मिथ्या आहे. सर्व जगांतील राष्ट्रांतून **भटशाही** आहे व चोहोंकडे ती सारखीच अज्ञानी, सारखीच जुलमी व सारखीच दुराग्रही आहे. ती जर कोठें कमी जाचक असेल तर ती हिंदुस्थानांतच आहे, कारण तिला राजाश्रय नाही. पण जेव्हां तिला राजाश्रय होता त्यावेळीं हि जे राक्षसी प्रकार तिनें युरोपांत केले ते इकडे केले नाहीत. ह्याचें कारण अर्थात्च हिंदु धर्माचें परम उच्च तत्त्वज्ञान ! ह्या तत्त्वज्ञानामुळे मनुष्य कितीहि दुष्ट झाला तरी त्याच्या आंगचें शील अजीवात नष्ट होत नाही. युरोपखंडांत तसें नाही ! युरोपखंडांत तत्त्वज्ञानाचा जन्म अगदीं अर्वाचीन आहे आणि तोहि धर्माच्या संगतीनें झालेला नसून धर्माच्या छातीवर पाय देऊन झालेला आहे आणि त्यामुळे युरोपांत शीलाचा अंश साहजिकच कमी असतो. तेथें दुष्ट ह्मटला ह्मणजे अगदीं निखालस दुष्ट ! त्यांत माणुसकीचा ओलावाहि दिसायचा नाही ! आज देखील ख्रिस्ती मनुष्याला फार निर्वंध आहेत. खऱ्या ख्रिस्ती मनुष्याला रविवारीं सर्व गोष्टी करायची छाती नाही आणि त्याचप्रमाणें खऱ्या मुसलमानाला चित्रकलेला हात लावतां येत नाही ! बायबल न शिकविणारी शाळा काढली ह्मणून अगदीं अलिकडे ह्मणजे १९०८ सालीं स्पेनमध्ये एका थोर पुरुषास फांशी देण्यांत आलें. दोन वर्षांपूर्वी काडीमोड करण्याच्या कायद्याची इंग्लंडमध्ये दुरुस्ती करायचें ठरलें त्या वेळीं जागोजागीं पाट्यांकडून ह्मणजे **भटशाही**कडून विरोध झाला ! अजूनहि तिकडे काडी मोडणें ह्मणजे मोठा उपद्रवाप आहे ! इकडे तें फार सोपें. **विजयी मराठा** किंवा **भाला** ह्यांत नोटीस दिली कीं झाली काडीमोड !

अलीकडे रजिष्टर पद्धतीनें लग्न करण्याची चाल पडत चाललेली आहे, पण रजिष्टर पद्धति ह्मणजे काय ? तर **भटशाही**च ! इतके दिवस इंग्रज

सरकार लग्न लावून दक्षिणा घेत नसे, पण तें आतां घेऊं लागलें हाच त्याचा खरा अर्थ आहे. हा जर त्याचा हेतु नसता तर त्यासाठीं इंग्रज सरकारनें फी ठेवली नसती. ही फी भटाच्या दक्षिणेपेक्षां कोणत्याहि दृष्टीनें कमी नाहीं. पूर्ण विचार केल्या तर भटाची दक्षिणाच ह्यापेक्षां स्वस्त पडते. रजिष्टर पद्धतीनें लग्न लावलें ह्मणजे पैसे कमी लागतात असा पुष्कळांचा समज आहे. पण ही त्यांची चूक आहे. साधारण लग्नांत आपण जेवणाखाणाचा खर्च धरतो ह्मणून तीं आपणांस म्हाग वाटूं लागतात, पण हा खर्च किंवा मानपान एके वाजूला ठेवला ह्मणजे भटाचा खर्च अगदीं थोडा असतो. रजिष्टरच्या फीपेक्षां तो खात्रीनें कमी असतो. रजिष्टरी लग्नांत भटशाही असूं नये अशी जर इंग्रज सरकारची इच्छा असती तर इंग्रज सरकारनें त्यास फी ठेवली नसती ! बधूवरांनीं एकमेकांशीं लग्न लावून त्यावर दोन प्रतिष्ठित माणसांच्या किंवा जे. पी. च्या सहाय्ये घेतल्या ह्मणजे पुरे असें सरकारनें ठरविलें असतें. पण भट दक्षिणेसाठीं अडवितो व इंग्रज सरकारचा रजिष्टर फीशिवाय अडवितो !

भटशाही आडमुठी व अज्ञानी कां असते व तिचा जुलूम कां असल्या होतो ह्याचें कारण तें अंमलबजावणीचें खातें असतें, विचारप्रसाराचें खातें नसतें. भटशाही हें Executive Department आहे, Legislative Department नव्हे. लग्न लावणाऱ्या रजिष्टरपुढें जाऊन जर त्यास आपण असा उपदेश करायला लागतो कीं “गड्या, ही फी कशाला मागतोस ? आमचें लग्न तसेंच लाव पाहूं !” तर तो आपणांशीं वादविवाद करायचे ऐवजीं रजिष्टर कचेरींतून उठायला सांगेल. त्याला एवढेंच माहित आहे कीं अमुक एक फी आली ह्मणजे अमुक अमुक शपथा द्याव्या व अमुक अमुक नोन्दणी करावी. भटाचेहि तसेंच असतें. अमुक एक कार्य असलें ह्मणजे अमुक एक मंत्र ह्मणावा व त्याबद्दल अमुक एक दक्षिणा घ्यावी ! त्याला ह्यापेक्षां कांहीं ज्यास्ती माहित नसतें ! समाज ह्मणजे काय, लग्न ह्मणजे काय, त्यास भट कशाला लागतो, मंत्र कां

हटले पाहिजेत, मंत्रांचा अर्थ काय है त्यास काय माहीत ? व माहीत असण्याचें कारण तरी काय ? रजिष्टरशीं तुह्मी वादविवाद घातला तर तो तुह्मांला रजिष्टर कचेरींतून काढून लावील, भटशीं वादविवाद घालायला लागलां तर तो तुह्मांस नास्तिक हणून निघून जाईल.

आतां भटशाहीस मीं अज्ञानी, आडमुठी, जुलमी व दुराग्रही हटलें त्यांचा आतां अर्थ काय आहे तो पाहूं. ह्यावरून तीं माणसें दुष्ट आहेत, राक्षस आहेत, वळणावर येण्याजोगीं नाहींत किंवा माणुसकीच्या पलीकडचीं आहेत असा जर कोणी अर्थ करील तर तो खरा नाहीं. तीं हि माणसेंच आहेत, पण त्यांचा पेशा अंमलवजावणीचा असल्यामुळें त्यांचा नाइलाज आहे. रेल्वेवर युरोपियनांसाठीं थर्ड क्लासचा डबा रिझर्व्ह करून ठेवणें हें अन्यायाचें आहे हें आतां जगजाहीर आहे. पण हा जुलूम नाहींसा करण्याचें काम सरकारचें असून रेल्वे नोकरांचें नसल्यामुळें एखादा हिंदु मनुष्य रिझर्व्ह डब्यांत जाऊन वसल्यास रेल्वेचा नोकर लगेच त्यास खाली उतरविण्याकरितां येईल. हा अन्याय आहे हें त्यास माहीत असेल, त्यासाठीं मनांतून तो स्वतःहि संतापेल, पण त्यामुळें तो आपल्या कामांत चुकणार नाहीं ! रस्त्यांतून उजव्या हातानें गाडी हांकणें किंवा डाव्या हातानें हांकणें, नीतिदृष्ट्या सारखेंच आहे, पण उजव्या हातानें गाडी हांकल्यास पोलीस आपणांस ताबडतोब पकडील ! इतकेंच काय, हायकोर्टाचे जज्ज किंवा प्रिव्ही कौन्सिलचे सभासद हेहि अंमलवजावणीचेच अधिकारी आहेत. एखाद्याचें कर्ज तीन वर्षांच्या पुढें गेलें हणजे ते फिर्याद काढून टाकतील, त्यावेळीं हें कृत्य अन्यायाचें आहे ह्याचा ते विचार करणार नाहींत ! ह्यांत नीतिशास्त्राचें त्यांचें दिसून येणारें अज्ञान, दुसऱ्याचें बोलणें न ऐकून घेण्याचा त्यांचा आडमुठेपणा, लोकांचे पैसे बुडविणाऱ्यास मदत करण्यांत त्यांचा दिसून येणारा दुराग्रह व प्रामाणिक आणि परोपकारी मनुष्यावर होत असणारा त्यांचा पराकाष्ठेचा जुलूम ह्यामुळें त्यांना तुम्ही खुशाल अज्ञानी, आडमुठे, जुलमी व दुराग्रही हणणा-पण

विचार करणें हें त्यांचें कामच नव्हे, अंमलबजावणी करणें हें त्यांचें काम आहे !

हें जें मी हायकोर्टाच्या जज्जचें उदाहरण घेतलेलें आहे तें मुद्दाम घेतलेलें आहे, कारण हायकोर्टाच्या जज्जाचा पेशा कितीहि श्रेष्ठ, किंवा वन्दनीय असला तरी त्यांत विचाराचा भाग नाही. तो अंमलबजावणीचा भाग आहे. हायकोर्टाचा एखादा जज्ज स्पेन्सर पेक्षांहि विचारी असेल किंवा सॉक्रेटीस-पेक्षांहि ज्ञानी असेल, पण तो पेशाच असा आहे कीं त्यांत टरलेल्या कायद्यांच्या पलीकडे ज्ञानाचा कांहीं एक उपयोग नाही. भटजीचेंहि तसेंच ! प्रचलित धर्मनियमांची अंमलबजावणी करणें एवढें त्यांचें काम ! ह्यामुळें ज्ञान किंवा विचार हे शब्द ज्या अर्थानें आपण वापरतो त्या अर्थानें त्यांचें ज्ञान किंवा विचारीपणा असणें शक्य नाही. तो स्वतः अतिशय पढलेला असेल—व अजूनहि आपल्यांतून दशग्रंथी विद्वान् नाहीसे झालेले नाहीत. इंग्लंडमध्येहि कांहीं पाद्री अतिशय विद्वान् झणून वाखाणले गेलेले आहेत. स्पेनमधील ज्या पाद्रींनीं शालेंत बायबल न शिकविल्यामुळें एका थोर पुरुषास फांशी देवविल्याचें मी वर सांगितलें त्यातहि विद्वान् लोक नमतील असें नाही ! पण बदलत्या व वाढत्या समाजांत ह्या विद्वत्तेचा कांहीं एक उपयोग नाही. ज्या धर्मविचाराच्या वातावरणांत हे अंमलबजावणीदार प्रथम निर्माण झाले त्या वेळीं त्यांचें ज्ञान त्या काळाशीं मिळतें असेल व त्यामुळें त्यांचा जुलूमहि भासत नसेल, पण काळ नवा व अंमलबजावणीचें खातें जुनें—अशा वेळीं त्यांचा जुलूम कसा वाटणार नाही ? व त्यांचे विचार अपुरे आणि हास्यास्पद कसे भासणार नाहीत ? पूर्वीच्या काळांत ते त्या काळाशीं मिळते असल्यामुळें त्यांचा पगार किंवा दक्षिणा त्यावेळीं लोकांचे डोळ्यांवर येत नसेल, पण सध्यां त्यांचा पगार अनवश्यकच वाटणार, त्यांची दक्षिणा लुटारूपणाच दिसणार व त्यांची जेवणें ऐतखाऊपणाचीच समजली जाणार !

तेव्हां आजचें युद्ध हें सर्व जगभरच एका स्वरूपाचें झालेलें आहे, ह्याजें आज सर्व जगाचीच भटशाहीशीं (Clergyशीं) लढाई आहे. इंग्लंडमध्ये

Conflict between science and religion (ज्ञान आणि धर्म यांतील युद्ध) हें ज्या वेळीं ऐकूं येतें त्या वेळीं तें युद्ध येशू ख्रिस्ताशीं असतें काय ? नाही, तें पाद्र्यांशीं ऊर्फ भटशाहीशीं असतें. नवीन रशियामध्यें लेनिन्नें जर कांहीं केलें असेल तर तें हें कीं त्यानें रशियन् लोकांस भटशाहीच्या अमलांतून सोडविलें. तुर्कस्थानमध्येहि कमालपाशानें हेंच केलें. खिलाफतीचा विध्वंस करून त्यानें तुर्कस्थानांतील भटशाहीच्या जुलमाचा नायनाट केला. आजहि एशियांतील मुसलमान जर भलत्या मार्गाला प्रवृत्त होत असतील तर मुह्ला आणि मौलाना ह्यांच्या अविचारोपणाच्या उपदेशामुळेच होय ! 'श्रद्धानंदांचा खून करा' असें मुसलमान समाजास जिना किंवा अनसारी हे खास शिकवीत नाहींत. वेडेविद्रे फतवे काढणारे मौलवीच शिकवितात व त्यामुळे गरीब विचान्या अज्ञानी मुसलमानांचीं डोकीं फुटतात !

हिंदु समाजांत हीच तक्रार आहे आणि तिचेखालीं ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर सारखेच चिरडले जात आहेत. त्यांत संत्यशोधक समाजानें भेद करण्याचें कांहींएक कारण नाहीं, पण ह्या वायतींत ब्राह्मण समाजानेहि एक सुधारणा अवश्य करायला पाहिजे आणि ती सुधारणा हाणजे ब्राह्मणेतरांचा उच्च व समान दर्जा मानणें ही होय ! खरा विचार केला, तर ब्राह्मण ब्राह्मणेतर ह्यांच्यामधील झगडा भटशाहीबद्दलचाहि नाहीं व धर्माबद्दलचाहि नाहीं. कारण हिंदुधर्म हा सर्वांनाच प्यारा आहे. हा झगडा दर्जाबद्दलचा आहे. पूर्वकाळीं ब्राह्मणब्राह्मणेतरांचा दर्जा भिन्न नव्हता. हा भेद पुढें आला. ब्राह्मण समाजानें ब्राह्मणेतरांचा समान दर्जा जर ह्याचे अगोदरच कबूल केला असता तर ब्राह्मणब्राह्मणेतर वाद इतका माजलाहि नसता ! ब्राह्मणेतर मनुष्य आपल्यापेक्षां कमी दर्जाचा आहे असें मानणें, त्याच्या हिताविषयीं बेफिकीर असणें, त्यास सहज 'अरे जारे' किंवा 'तूं' 'तो' असें बोलणें, त्यास हलक्या जागीं बसविणें किंवा त्याच्या अन्नपाण्याचा विटाळ मानणें ही गोष्ट अत्यंत चीड

आणणारी आहे. ही गोष्ट एक क्षणभरदेखील सहन होण्याजोगी नाही. ब्राह्मणेतर समाजानें ही गोष्ट खरोखर मर्यादेपेक्षां ज्यास्त काळ सहन केलेली आहे आणि ब्राह्मणब्राह्मणेतर वाद जर नको असेल तर ब्राह्मणसमाजानें ही गोष्ट पहिल्या प्रथम बंद केली पाहिजे.

आयुष्यांत अत्यंत आवडती जर कोणती गोष्ट असेल तर ती दर्जा ही होय ! मनुष्य आपलें सर्वस्व जर एखाद्या गोष्टीबद्दल वेंचायला तयार असेल तर ती दर्जा ही होय ! मनुष्य आपल्या जन्मांत जर एखादी गोष्ट टाकून द्यायला तयार होणार नसेल तर ती दर्जा ही होय ! मनुष्याचा दर्जा कमी करणें ह्मणजे त्याचें नाक कापणें होय ! हें नाक कापून मग जगायचें कशाला ? कुणाला तोंड दाखवायचें ? कुणापुढें मिरवायचें ? कुणासमोर प्रौढि गायची ? आपला दर्जा संभाळण्यासाठीं मनुष्य वरादारावर पाणी सोडील—आपल्या संपत्तीवर पाणी सोडील—आपल्या सुखावरती लाथ मारील—आपलें राज्य लाथाडून देईल ! शूर मनुष्य आपले प्राण देतो, पण आपली तरवार देत नाही ! त्या तरवारींत त्याचा दर्जा असतो ! त्याला शूर ह्मणवून जगायचें असतें आणि तोंपर्यंतच तो जगायला तयार असतो. मरणांत काय आहे ? नरकांत काय आहे ? दर्जा गमावणें हेंच खरें मरण—दर्जा गमावणें हाच खरा नरक !

पण ह्या मरणांत—ह्या नरकांत—आजपर्यंत ब्राह्मणेतर वर्ग टेवला गेलेला आहे. आतां तें त्यांना नको आहे. हा नरक आतां पुरे झाला. आतां ह्यापुढें समान दर्जाचे ह्मणूनच त्यांना जगायचें आहे ! तसा त्यांचा निश्चय झालेला आहे ! ब्राह्मण—ब्राह्मणेतरांत आज सख्य नाही ह्याचें कारण ब्राह्मणांकडून त्याचें हृदय यथें दुखावलें जात आहे. तो दर्जा त्यांना द्या ह्मणजे ब्राह्मणब्राह्मणेतरांत उद्यां सख्य होईल ! हिंदभूमींतलीं आपण लेंकरें—त्यांत श्रेष्ठ कोण आणि कनिष्ठ कोण ? आपण श्रेष्ठ असलों तर सर्वच श्रेष्ठ आहोंत. आपण कनिष्ठ असलों तर सर्वच कनिष्ठ आहोंत. आपण श्रेष्ठ असलों तर एकमेकांस मिळ्या मारून आपण त्या श्रेष्ठतेचा

परिणाम गाजवूं या. आपण कनिष्ठ असलों तर एकमेकांस मिठ्या मारून कनिष्ठतेच्या नरकास स्वर्ग वनवूं या ! पण आपण एक होऊं या ! श्रेष्ठ-कनिष्ठ ही भाषा इतउत्तर नको ! ब्राह्मणवर्गावरचा रोंख ज्याप्रमाणें सत्यशोधक समाजानें टाकून दिला पाहिजे, त्याप्रमाणें ब्राह्मणेतरांचा समान दर्जा ब्राह्मणांनीं तावडतोव कवूल केला पाहिजे. सध्यांचा असंतोष हा दर्जाच्या महत्त्वाकांक्षेमधून निर्माण झालेला आहे. हा असाच भडकू दिला तर भयंकर वणवा निर्माण होईल. हा शांत केला तर त्यांतून कल्पनेच्या बाहेरचें भाग्य जन्म पावेल.

खरोखर पाहतां ज्याला आपल्या देशाचें हित करावयाचें असेल त्यानें स्वाभिमानाची ज्योत आपण होऊन पेटवायला पाहिजे. ब्राह्मणेतर समाजानें आपला समान दर्जाचा हक्क मागितला आणि ब्राह्मण समाजानें तो नंतर कवूल केला ह्मणजे त्यांत कांहीं मोठेपणा नाही. तर ब्राह्मण समाजानें आपण होऊन हाललें पाहिजे व प्रत्येक समाजाला जागें करून तुमचा दर्जा श्रेष्ठ, तुमचा दर्जा श्रेष्ठ, असें सर्वास समजावलें पाहिजे. नापित हे ब्राह्मणांपेक्षां श्रेष्ठ आहेत असें पूर्वी एक पुस्तक प्रसिद्ध झालें आहे. पण मी म्हणतो कीं हिंदु तितके एक-हिंदु एकमेकांचे धर्मबंधु-हिंदु हे एकमेकांचे पाठीराखे-ही भावना सर्वत्र पसरली म्हणजे आपल्यांत दुही पेरायची कोणाची छाती आहे ? आपणांत दुही आहे तोंपर्यंतच आपणांस दुःखें ! ही दुही नाहीशी झाली म्हणजे दुःखेंहि नाहीशी होतील आणि आपलें गेलेलें स्वातंत्र्यहि आपणांस मिळेल !

ज्यांना अशी कल्पना असेल कीं ही हिंदभूमि कनिष्ठ अपत्यें प्रसवेल त्यांनीं ह्या हिंदभूमीची योग्यता ओळखली नाही असेंच म्हटलें पाहिजे. ज्या हिंदभूमीमध्ये परमेश्वरानें दहा वेळां अवतार घेतला, ज्या हिंदभूमीमध्ये अर्जुनासारखे रणधुरंधर निर्माण झाले, ज्या हिंदभूमींत श्रीतुकारामासारख्या संतांची दिव्यवाणी घुमली, ज्या हिंदभूमींत राणी लक्ष्मीबाई निर्माण झाली, ज्या हिंदभूमींत महाराजें रूप घेऊन खुद्द विठोबा सजून आला, ज्या हिंद-

भूमीने आपल्या यमुनानदीच्या वाळवंटांत श्रीकृष्ण खेळवला आणि ज्या हिंदूभूमीचे पोटी श्रीशिवाजीमहाराजांनीं जन्म घेतला त्या ह्या रत्नाच्या खाणींत गारगोट्या निवतील काय ? अशक्य ! अशक्य ! ह्या हिंदूभूमीचा कुसवा एवढा भाग्यवंत आहे कीं तेथें कनिष्ठ अपत्यांना स्थानच नाही. त्यांतील प्रत्येक मनुष्य परमेश्वराचा लाडका ! त्यांतील प्रत्येक मनुष्य श्रेष्ठ दर्जाचा ! त्यांतील प्रत्येक मनुष्य सर्वोत्कृष्ट वैभवाचा अधिकारी !

परन्तु हें सर्वास समजलें पाहिजे आणि सर्वांत स्वाभिमान सचरला पाहिजे. “ मी इंग्लिशमनू आहे ” म्हणून ज्याप्रमाणें प्रत्येक मनुष्यांत कुरी उत्पन्न होतो त्याचप्रमाणें मी हिंदू आहे हें वाटण्यांत प्रत्येकाची वर मान झाली पाहिजे. सध्यांची स्थिति उलट आहे आणि ती कृत्रिम आहे. ती पांच मिनिटें देखील टिकण्याजोगी नाही. पण त्यासाठीं ब्राह्मणवर्गांनैंच मुख्यतः प्रयत्न करायला पाहिजेत. परिस्थितीनें ती पवित्र जबाबदारी त्यांच्यावर टाकलेली आहे. राष्ट्रीय कर्तव्याचें हें पुण्यप्रद ओझें त्यांनीं उचलायला पाहिजे व त्यांनीं सर्वांच्या अगोदर जाहीर करायला पाहिजे कीं ह्या हिंदूभूमींत सर्व माणसें श्रेष्ठ आहेत—ह्या हिंदूभूमींत सर्वास समाजाचे श्रेष्ठ हक्क आहेत—ह्या हिंदूभूमींत सर्वास धर्माचे सारखे अधिकार आहेत !

ब्राह्मणवर्गांचें हें मुख्य कर्तव्य असण्याचें कारण असें कीं श्रेष्ठ दर्जा हा त्यांना जन्मप्राप्त असल्यामुळें इतरांचें दुःख काय आहे हें त्यांम समजण्याचा संभव कमी असतो. ब्राह्मणवर्ग भटवर्गांपासून निराळा असेल व ब्राह्मण लोक संपत्तीनेंही इतर वर्गांच्या वरोवरीनें नसतील. परन्तु प्रचलित धर्मसमजुतीप्रमाणें त्यांस एकदम जो श्रेष्ठ दर्जा (status) प्राप्त होत असतो तो संपत्तीपेक्षां देखील ज्यास्ती वैभवाचा आहे. दर्जापुढें संपत्तीची पर्वा नाही—प्राणांचीहि पर्वा नाही. तो दर्जा त्यांस सहज ह्मणजे जन्मावरोवर प्राप्त होत असल्यामुळें दर्जा (status) साठीं हळहळणाऱ्या इतर वर्गांच्या दुःखविमोचनाकडे लक्ष्य पुरविणें हें त्यांचें पहिलें काम आहे. जगांत संपत्ति ही एक शक्ति असेल, पण दर्जा हें जें भूषण आहे त्याची

जेधे मॅन्शन पुणे.

ब्राह्मणतर चलवलीचा वाले किल्ला.

सर संपत्तीला कधींहि यायची नाही. जेवणाच्या वेळेस ब्राह्मणांचीं पानें माजघरांत व इतरांचीं पानें ओटीवर मांडलीं ह्मणजे त्यांत विशेष काय आहे असें कदाचित् त्यांस वाटेल, पण मानहानीचें दुःख एवढें आहे कीं मानहानीच्या भोजनांत पकानांतील सर्व गोडी नाहीशी होते—किंवाहुना मानहानीचें जेवण देण्यापेक्षां पोटांत खंजीर खुपसला असता तरी बरा असें मनुष्यास वाटत असतें. पण असले खंजीर ब्राह्मणेतर वर्गाच्या पोटांत रोज खुपसले जात आहेत. जेवणाच्या पंक्तींत, देवळाचे दारांत, पाणवट्याच्या जागेवर, एवढेंच काय, मसणवटींत देखील ब्राह्मणेतरांचीं मनं रोज रक्तवंवाळ केलीं जात आहेत. हीं मनं पुन्हां सांधलीं पाहिजेत—माजघर, देवघर, पाणीघर किंवा न्हाणीघर—ह्या सर्व ठिकाणीं ब्राह्मणब्राह्मणेतर एक असा प्रयत्न खुद्द ब्राह्मणांनीं केला पाहिजे. आपल्या देशबांधवांच्या हृदयाची ही जखम भरण्याचा प्रत्यक्ष प्रयत्न जर ब्राह्मणवर्गाकडून होणार नाही तर ब्राह्मणवर्गानें आपलें कर्तव्य केलें नाही असें ह्मणावें लागेल—एवढेंच काय, पुनर्जन्माचा सिद्धांत जर खरा असेल तर दर्जा (status) च्या प्राप्तीसाठीं तळमळणाऱ्या ब्राह्मणेतरांच्या दुःखाकडे कानाडोळा करणाऱ्या आपणांस पुन्हां परमेश्वर उच्च जन्महि देणार नाही.

ब्राह्मणेतर वर्गास दर्जा (status) प्राप्त करून देण्यासाठीं चाललेली जी चळवळ तीच ब्राह्मणेतर चळवळ होय व त्यांत जे ब्राह्मणेतर वीर प्रस्तुत काळीं चमकत आहेत त्यांत जेधे-जवळकर हे अग्रगण्य होत. जेधे-जवळकर हे शब्द उच्चारले कीं साऱ्या ब्राह्मणेतर समाजाला आनंदाचें भरतें येतें. कारण उच्च दर्जा [status] हा हिंदुस्थानांत जन्मलेल्या प्रत्येक मनुष्याचा जो जन्मसिद्ध हक्क आहे तो देण्यासाठीं झटणारे ते हे, ही ब्राह्मणेतर वर्गास जाणीव आहे. महात्मा गांधी दक्षिण आफ्रिकेंत हिंदुस्थानांतील लोकांना दर्जा (status) आणण्यासाठीं झटले ह्मणून ते हिंदुस्थानच्या लोकांचे गळ्यांतील तारित बनले. पण दक्षिण आफ्रिकेच्या अगोदर हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत लोकांस दर्जा (status) मिळणें

अवश्य आहे व हें महत्त्वाचें कार्य जेधे-जवळकर करीत आहेत. जेधे-जवळकर ब्राह्मणेतर वर्गांत आज जे अत्यंत प्रिय आहेत ह्याचें कारण हें आहे. ब्राह्मणेतरांची कोणतीहि सभा असो त्यांत जेधे-जवळकरांच्या नांवाचा आदरानें उच्चार केला जातो. गेल्या दोन तीन वर्षांत तर ब्राह्मणेतर चळवळ जेधे-जवळकर ह्या नांवामध्यें पूर्ण एकवटली आहे- सर्व सत्यशोधक जलशांतून जेधे-जवळकरांच्या धैर्याचें गुणगान होत आहे. जेध्यांनीं पुणें म्युनिसिपालिटींत महात्मा ज्योतिबा फुले ह्यांच्या पुतळ्याचा प्रश्न पुढें आणला व श्री. जवळकरांनीं देशाचे दुश्मन हें पुस्तक लिहिलें इथपासूनच जेधे-जवळकरांच्या हालचालींची सुरवात झाली असें अनेक लोक समजतात, पण हें खरें नाहीं. ह्याहीपूर्वीं त्यांच्या चळवळीची सुरवात झालेली आहे. ती चळवळ ना. पटेल ह्यांच्या मिश्रविवाह विलापासूनची आहे. हें विल कौन्सिलमध्ये आलें त्या वेळेपासून पुण्यास सत्यशोधक चळवळ जोरानें सुरू झाली. ह्या वेळीं मुख्य अडचण हणजे सत्यशोधक लोकांच्या समेस जागा मिळण्याची असे, कारण सत्यशोधक हें नांव देखील नावडतें असल्यामुळें पुण्यांतील सभांचीं मुख्यमुख्य ठिकाणें त्यांना मिळणें अशक्य होतें. पण ह्याच वेळीं श्री. जेधे ह्यांची स्वतःची मोठी भव्य इमारत पुरी झाली आणि तेथें सत्यशोधकांच्या सभा भरूं लागल्या. जेधे मॅन्शन्स् ते हेच होत. ह्यांचा फोटो ह्या पुस्तकांत येथेंच दिलेला आहे व आज सत्यशोधक चळवळीचा तो बालेकिल्ला होऊन बसलेला आहे.

जेधे झटले हणजे एकच व्यक्ति आपल्या डोळ्यांपुढें उभी रहाते, पण तसें नाहीं. ते चार बंधु आहेत व ब्राह्मणेतर वर्गाच्या उन्नतीसाठीं हे चारी बंधु तन मन धन अर्पण करून झटत आहेत. जेधे शकावलीचे कर्ते सुप्रसिद्ध कान्होजी जेधे ह्यांचे हे वंशज होत. राष्ट्रकार्यासाठीं आपल्या वतनावरच नव्हे तर तरवारीच्या पहिल्या मानावरहि आपल्या पांची मुलांसह श्रीशिवाजी महाराजांसमोर उदक सोडण्याचा कान्होजी जेध्यांचा कुळधर्म आज हे त्यांचें वंशज तितक्याच निष्ठेनें पाळीत आहेत. त्यांच्या

इमारती हणजे राष्ट्रकार्याकरितां बांधलेलीं सार्वजनिक मंदिरेंच. कोणीहि माणसानें जावें-जेव्यांची तिजोरी त्याला सताड मोकळीच ! हे चारी बंधु धनाढ्य असूनहि अजून अविभक्त आहेत. ह्यांपैकीं सर्वांत वडील श्री. सखारामराव जेधे असून ते व त्यांचे कनिष्ठ बंधु बळवंतराव जेधे हे कारखाना व जमीनजुमला सांभाळतात आणि त्यांचेपेक्षां लहान श्री. बाबूराव व श्री. केशवराव हे सार्वजनिक कामाला वाहिलेले असतात.

ह्यांनीं ज्यावेळीं सार्वजनिक कार्यास सुरवात केली त्या वेळीं सभेला माणसें यायचीं तीं देखील मुश्किलीनें येत असत. पुष्कळवेळां लग्नाच्या आमंत्रणा-प्रमाणें त्यांना आमंत्रणें द्यायला श्री. बाबूराव जेध्यांना जावें लागे. पण पुढें मोठमोठ्या सभा भरूं लागल्या व जुन्या मताच्या सभा मोडल्या जाऊं लागल्या. श्री. जवळकरांच्या लेखनव्यवसायालाहि पटेल विलापासूनच पालवी फुटली. पुण्यास त्या वेळीं पटेल विलावर खूपच खळवळ उडालेली होती-रणधुमाळी माजलेली होती-वातावरणांत तुफानें धडाडत होती. ह्या वेळीं श्री. जवळकर ह्यांनीं पटेल विलाला अनुकूल असें प्रणयप्रभाव नांवाचें नाटक लिहिलें व श्रीशिवाजी हायस्कूलचे हेडमास्तर श्री. बाबूराव जगताप ह्यांच्या प्रमुखत्वाखालीं चाललेल्या महाराष्ट्र हितचिंतक भ्रातृमंडळ ह्या संस्थेनें तें वसविलें. नाटकाचीं हँडविलें वांटलीं गेलीं, भिंतीवर जाहिराती लागल्या, एवढेंच नव्हे तर जुन्या मताच्या ब्राह्मणाचें काम आपणांस करायला सांपडावें हणून श्री. बाबूराव जगताप श्मश्रू करवून ब्राह्मणी घेरा ठेवून बसले. आतां नाटक लागणार-इतक्यांत कांहीं विशिष्ट कारणें घडलीं आणि नाटक बंद ठेवावें लागलें. नाट्य-संस्थेस पैशाचा चट्टा बसला आणि जवळकरांची पहिलीच कृति वाद-ळांत सांपडली !

पण ह्यामुळें चळवळमात्र थांबली नाहीं. ती वाढत होती. त्यांत भर देण्यास कै. राजर्षि श्रीशाहु छत्रपति पुढें आले व त्यांनीं चळवळीचीं सूत्रें आपले हातीं घेतलीं. चळवळीसाठीं लायक माणसें निवडून काढीत

असतां त्यांस श्री. जवळकर सांपडले व कोल्हापुर येथे तरुण मराठा पत्र काढण्याकरितां त्यांनीं जवळकरांना कोल्हापुरास नेलें. ह्या वेळीं चळवळीस रंग भरलेला होता व विजयी मराठा, राष्ट्रवीर वगैरे ब्राह्मणेतर पत्रें सपाटून खपूं लागलेलीं होतीं. ह्या चळवळींत फक्त स्वार्थसाधुच माणसें शिरतात हा आरोपहि श्रीशाहूछत्रपतींनीं ही चळवळ हातीं घेतल्यामुळे नाहींसा झालेला होता. जेथे हे तर धनाढ्यच होते. जवळकरहि चोराची आळंदी ह्या गांवचे पाटील आहेत.

जवळकर ह्यांच्या आयुष्यावर राजर्षि शाहुमहाराज ह्यांच्या अमोलिक संगतीचे अत्यन्त महत्त्वाचे परिणाम झालेले आहेत. त्यांची संगति ह्मणजे एक अपूर्व लाभ होता—एक अपूर्व भाग्य होतें. पण शाहु महाराजांचे देहावसान झालें त्यावेळीं जवळकर त्यांचे जवळ नव्हते. भिरजेच्या हॉस्पिटलमध्ये ते अत्यवस्थ होते. ते त्या वेळीं जगतील अशीहि विशेष आशा नव्हती. पण ईश्वरकृपेनें ते काळाच्या दाढेंतून वांचले व कोल्हापुरास कांहीं दिवस राहून पुण्यास आले. जेथेमंडळीचा आणि त्यांचा इतके दिवस फारसा निकट संबंध नव्हता, तो आतां आला. ह्यावेळीं श्री. केशवराव जेथे ह्यांनीं छत्रपती मेळा काढून ब्राह्मणेतर चळवळीचा दरारा बसविलेला होता व शिवस्मारक ह्या नांवाचें एक वर्तमानपत्रहि काढलेलें होतें. ह्या साधनांच्या योगानें सत्यशोधक चळवळीस भयंकर पाठिंबा मिळाला व १९२५ सालीं गणपतीच्या दहा दिवसांत पुण्यावर सत्यशोधकांचेंच राज्य आहे कीं काय असें वाटूं लागलें. १९२५ सालीं मेळ्यांच्या चळवळीचा अगदीं कळस झाला म्हटलें तरी चालेल. फुले प्रकरणापासून तर जेथेजवळकर ह्यांच्या एकसूत्री विचारानें ब्राह्मणेतर चळवळीस जें सामर्थ्य आलें तें आश्चर्यकारक होय. जवळकरांची मति आणि धृति व जेथ्यांची उदार बुद्धि आणि संपत्ति ह्यांचा अपूर्व संगम झाल्यामुळे सत्यशोधक नांवांत जादु आली व ह्या जादूस तरुण मंडळी दिपत आहेत, भाळत आहेत, वश होत आहेत. ह्याचप्रसंगीं मजूर पत्र

निघून त्यानें ह्या चळवळीचें लोण घरोघर पांचविलें आणि ह्याचवेळां ब्राह्मणब्राह्मणेतर ह्या घासाघिसांति श्री. जवळकर ह्यांचेवर खटला होऊन ते तुरुंगांत गेले. ह्या खटल्याची हकीकत संदेश पत्रासाठीं मुलाखतीचे रूपानें घेतलेली होती, तीच आज मी पुस्तक रूपानें महाराष्ट्रीय वाचकांस सादर करीत आहे. कोणत्याहि चळवळीवरील श्रद्धां शावीत करण्याचें मुख्य साधन ह्मणजे त्या चळवळीसाठीं तुरुंगांत जाण्याचा प्रसंग आला तरी मार्गें न हटणें हा होय. जवळकरांनीं हाच मार्ग चोखाळलेला आहे. किंबहुना दृढ निश्चयाची तरवार हातांत घेऊन हा शूर मराठा सर्व संकटांस मरा आणि हटा असें आव्हान देत आहे.

आजकाल देशाला तरुणांची गरज आहे. आजकाल देशाला तडफदार तरुणांची गरज आहे. किंबहुना देशाकरितां आजकाल प्रत्येक वयोवृद्ध मनुष्य तरुण व्हायला पाहिजे आहे. दर्जा, दर्जा (Status) ही आजकाल हिंदुस्थानांतल्या लोकांची आवश्यकता आहे. तो दर्जा प्राप्त करून घ्यायला एकीकडून ब्राह्मण, एकीकडून ब्राह्मणेतर, एकीकडून सनातनीय, एकीकडून सत्यशोधक, एकीकडून आर्यसमाजी, एकीकडून प्रार्थनासमाजी ह्या सर्वांनीं धांवलें पाहिजे. एवढेंच काय, ज्यांना भटशाही, भटशाही असें म्हणतात त्या श्रद्धावान् व निश्चयी पण कालव्यत्ययामुळे अत्यंत दुराग्रही व जुलमी भासणाऱ्या पुरोहितवर्गानें अग्निमीळे पुरोहित ह्या अश्रितत्वाची जयाची आरोळी ठोकित नवविचारांनीं उद्बुक्त होऊन नवविचाराचे, नवीन तेजाचे, व नवीन तत्त्वांचे प्रचारक व्हायला पुढें आलें पाहिजे. भटशाहीचा 'जुलूम' ह्मणजे कांहीं वज्रलेप नव्हे. जुन्या युगाची अंमलदारी सोडून दिली व श्रद्धानन्दांच्या खुनापासून आणि त्रिशतसांवत्सरिक महोत्सवापासून सुरू झालेल्या नवीन युगाचे ते अंमलदार बनले ह्मणजे चोहोंकडून उसळणाऱ्या स्वातंत्र्यप्रवाहांचे कालवे देशभर पांचविल्याचें अप्रतिम कार्य त्यांना सहज करतां येईल. माझ्या ह्या मातृभूमीच्या अंकावर बसण्याचा अधिकार हिंदुस्थानांतील प्रत्येक मनुष्याला आहे. जो तिच्या अंकावर बसेल त्याला तिच्या मातृहृदयी चुंबनाचा लाभ घडेलच घडेल.

आणि म्हणून ह्या मातेभोंवतीं-ह्या हिंदमातेभोंवतीं-सर्वांनीं एकत्र होऊन वन्दे मातरम् ह्या मंत्रानें एकमेकांस कवटाळणें हें आज प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे. म्हणून सर्वांचीं मुखें एकमेकांना सन्मुख करा, सर्वांच्या हातांची झुलती माळ बनवा, ती सर्वांच्या कंठाभोंवतीं पडूं द्या आणि मध्यें सर्वांच्या हृदयाचें धगधगणारें यज्ञकुंड ठेवून तें भावनांच्या वाऱ्यानें भडकूं द्या हणजे त्यांत सर्व गैरसमजुतींचो आहुति पडेल, सर्व अन्याय जळून जातील आणि हिंदुस्थानच्या पारतंत्र्याची त्यांत राखरांगोळी होऊन ही हिंदभूमि पूर्व-वैभवानें विराजित होईल. असें व्हावें अशी कोण इच्छा करणार नाही ?

खेतवाडी, मार्कर बिल्डिंग,
मुंबई नं. ४.

ता. २७ ऑगस्ट १९२७.

अच्युत बळवंत कोल्हटकर.

श्री. दिनकरराव जवळकर. 339E

“सरकारी लोखंडी कड्याच्या तुरुंगाची मला भीति वाटली नाही”.

(पृष्ठ ५२)

जेधे-जवळकर.

(श्री. जवळकरांची कैफियत.)

न्यायाधिकापुढें आरोपी या नात्यानें उभें राहून निकाल ऐकण्याचा मजकूर पहिला प्रसंग ता. २६ एप्रील १९२६ रोजीं आला. पहिल्या खटल्याच्ये पहिल्या तारखेला कोर्टांत हजर राहतांना विकारविचारांची एक प्रकारची झुंज लागत असते. संवयीनें कोणत्याहि गोष्टीचें उग्र किंवा मधुर स्वरूप नाहींसें झालेलें दिसतें. फौजदारी कोर्ट मी मुळांच पाहिलेले नव्हतें व जेव्हां पाहण्याचा प्रसंग आला तेव्हां आरोपी म्हणूनच पाहावें लागलें. त्यामुळें प्रत्येक गोष्ट मला नवीनच होती. कै. टिळकांच्या चिरंजीवांनीं आम्हांवर केलेल्या फिर्यादीचा निकाल एप्रील १९२६ सालांत लागून त्यांत पुण्याचे सिटी मॅजिस्ट्रेट मि. फ्लेमिंग यांनीं मला व रा. लाड यांना प्रत्येकीं ५०० रुपये दंड केला. या फिर्यादीमुळें कोर्टापुढें आरोपी म्हणून उभें राहून निकाल ऐकण्यांतलें नाविन्य मात्र निघून गेलें. आपण कोर्टापुढें उभे आहोंत, निकाल जाहीर करण्याची वेळ एक दोन सेकंदावर आली आहे, अशा वेळीं आपल्या मनामध्ये एक सेकंदभर काय वाटतें हें सांगणें कठीण आहे. आपलें आपण कर्तव्य वजावीत आहों या विचारानें कर्तव्यनिष्ठ आरोपी गोंधळून जात नाहीं हें खरें आहे पण समजा, एखाद्या रेल्वेंतून प्रवास करतांना पुलावरून गाडी ढासळते आहे हें समजून ती गाडी ढासळेपर्यंतच्या मधल्या काळांत त्या दुर्दैवी प्राण्याच्या मनांत जो गोंधळ उडत असावा, कांहींशी तशा प्रकारची, अस्पष्ट, सुंद अशी मनाची गोंधळलेली स्थिति होत असते. निर्धार जितका प्रवळ असेल तितका निकाल नरम वाटत असतो. मॅजिस्ट्रेट साहेबांनीं निकाल जाहीर केल्यावर मग तो कसाही असो, पण जणुं काय

डोक्यावरलें एक ओझे उतरलें

असें वाटूं लागतें. माझ्यावर टिळक चिपळूणकर यांचे दोन खटले एकदम

चालल्यामुळे तर एका खटल्याच्या निकालामुळे माझ्यावरचें निम्में ओझे उतरल्यासारखेंच मला वाटूं लागलें. ५०० रुपयांचा दंड आम्हांला अति जबर वाटला. दंड भरण्यास दहा दिवसांची मुदत दिली होती व तो वेळेवर भरलाहि गेला. पुढें अपीलांत पांचशेचा पन्नास झाला. आम्हांवर दुसरी “देशाचे दुष्मन” पुस्तकावरील रा. चिपळुणकरांनीं लावलेली फिर्याद चालूं होती. “फिर्याद” या सदराखालीं येणाऱ्या सर्व विधींतून पार पडल्यामुळे त्या फिर्यादीच्या निकालाविषयीं संवयीनें किंवा नऊ दहा महिने फिर्याद चालल्यामुळे, आमच्यांत थोडीशी बेफिकीरी उत्पन्न झाली. “देशाचें दुष्मन” खटल्यांत मित्रवर्य जेधे व वागडे अशीं मोठमोठीं माणसें असल्यामुळे मला काळजी वाटण्याचें तादृश असें कांहींच कारण नव्हतें. हा दुसरा खटला चालला असतांनाच मी पुन्हां आणखी तीन पुस्तके काढलीं. त्यावरही आणखी एकादा खटला होईल अशी मला मुळींच कल्पना नव्हती व लिहितांना माझ्या समजुतीप्रमाणें मी खटला होऊं नये अशा तऱ्हेची खबरदारीही घेतली होती. पुस्तकांचा प्रसार न करण्याची डिस्ट्रीक्ट मॅजिस्ट्रेटकडून थोड्याच दिवसांत मजवर नोटीस बजावण्यांत आली आणि ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर यांच्यांत वित्तुष्ट वाढेल अशा तऱ्हेचीं पुस्तके किंवा वर्तमानपत्रें न छापण्याची एक वर्ष मुदतीची नोटीस मजवर बजावण्यांत आली. पुण्यांत आणखी दोघातिघांवर पुस्तकांकरतां व वर्तमानपत्राकरतां अशाच नोटीसा बजावण्यांत आल्या, पण त्यांची मुदतहि माझ्या इतकी नव्हती, व त्यांतहि प्रथम

आम्हांलाच पहिला मान

मिळाला. फिर्यादीपक्षां माझा धंदाच लेखकाचा असल्यामुळे त्या नोटीशीचा मजवर थोडासा परिणाम झाल्यावांचून राहिला नाहीं. माझी पुस्तकेहि बरीच खपत असत व त्यापासून पैशाच्या दृष्टीनें फायदाहि चांगला होत असें. या नोटीशीच्या मागोमाग आणखी एक खटलाही वाट चालतो आहे अशी शहरांत वदंता होती पण मला त्याची मुळींच खात्री वाटत नव्हती. हें नवीन प्रकरण नोटीशीवरच मिटलें असेल असें मला वाटलें. शहरांत त्यावेळीं ब्राह्मणांच्या अनेक सभा भरत होत्या आणि ब्राह्मणेतर पक्षांतल्या विवक्षित “कंपू”

वर म्हणजे आमच्यावर ब्राह्मणांच्या समेतून निरनिराळे निराधार आरोप लादले जात होते. “धनवडे प्रकरण” उपस्थित झाल्यामुळे ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर दोन्ही समाजांत एकदम चलविचल उत्पन्न झाली होती. वर्तमानपत्रांतून—अर्थात् आमच्या विरुद्ध असलेल्या—आमचा संबंध त्या घाणेराच्या प्रकरणाशी जोडण्याचे महापुण्य आमचे प्रतिस्पर्धी बांधीत होते. वर्तमानपत्रांतून मला अनेक वेळां शिव्या खाव्या लागल्या आहेत. अत्यंत दुष्ट व निष्ठूर प्रवृत्तीने प्रवृत्त झालेल्या बऱ्याच लेखकांनी मजवर व माझ्यामुळे श्री. जेधे व वागडे यांच्यावर शिव्यांचा वर्षाव केलेला आहे. पण ते आम्ही मुळांच मनावर घेत नव्हतो. जेधे यांच्या व माझ्या पत्त्यावर फुले प्रकरणापासून शिवीगाळीने भरलेली, धमक्यांनी थवथवलेली, आमच्या आयामायांचा, आमच्या कुळी डहाळीचा उद्धार केलेली अनेक पत्रे येत असत. पण पोष्टामार्फत आलेल्या व नांव चोरून शौर्य गाजविणाऱ्या पराक्रमी वीरांचे निर्वाणीचे खलीते वाचून कचऱ्याच्या टोपलीत फेंकण्यापलिकडे आम्ही त्याचा विचारही करीत नव्हतो. प्रथम प्रथम अशा पत्रांनी थोडा संताप चढत असे पण पुढे तेहि संवयीचेच होऊन गेले. पुण्याच्या कांहीं ब्राह्मणांनी जेव्हा “धनवडे प्रकरणाचा” संबंध ब्राह्मणेतर चळवळीशी जोडण्याचा प्रयत्न चालविला तेव्हा मात्र त्यांनी चालवलेला हा प्रयत्न कानाडोळा करण्याइतका निरुपद्रवी नाही असे वाटू लागले. ब्राह्मणेतरांच्या उन्नतिकरतां चाललेल्या चळवळीवर हा अत्यंत मोठा आघात होता; त्याच वेळेला “अश्लील वाङ्मय” हा नवा खेळ पुण्याच्या राजकीय रंगभूमीवर उड्या ठोकित आला. राजकीय दंगल उर्फ धार्मिक गणपति उत्सवाचा मोसमहि जवळ येत चालला होताच. गायकवाड वाड्यांतील नरसोपंतांपासून तो कुठल्याहि एकाद्या सामान्य लेखकापर्यंत या बाबतीत एक सूर निघत होता. ‘अश्लील वाङ्मय’ हा काय प्रकार आहे आणि हे नवतर लचांड तरी कसले आहे याचा कांहीं थांग लागेना. मुंबई पुण्याला निघणारी कांहीं साप्ताहिके किंवा “आनंद” “विनोद” “करमणूक” “सुदर्शन” इत्यादि नाटके ज्या पुण्याच्या

रंगभूमीवर रंगून गेली त्या पुणेकर सभ्यांच्या सदभिरुचीचा स्फोट एकाएकीं या वेळींच कां व्हावा हें कोडे अजूनपर्यंत मला नीटसें उलगडलें नाहीं. कोठून तरी ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर या दोन्ही समाजाकडून माझ्या पुस्तकांचा निषेध करण्याचा सुप्रसंग आमच्या प्रतिस्पर्ध्यांना मिळावा एवढाच त्यांत हेतु असावा असें मला वाटतें. याच सुमारास तिसरा १५३ (अ) कलमान्वये आमच्यावर खटला भरला गेला व त्याची तारीखही लागली गेली. ब्राह्मणेतरांनीं भोळेपणानें फसणें हा ब्राह्मणेतरांचा शृंगारच असल्यामुळे बोटार मोजण्यासारखे कांहीं ब्राह्मणेतरहि हें “अश्लीलवाङ्मया”चें नवें आपत्य अंगाखांद्यावर खेळवण्यास तयार झाले होते. कलेक्टर साहेबांनीं याच सुमारास ब्राह्मण ब्राह्मणेतरांचे रीकन्सीलीयेशन बोर्ड नेमलें होतें. या बोर्डांत ब्राह्मणेतर पक्षाची जी जबाबदार माणसें होती व त्यांनीं त्या वेळेस जें जबाबदारीनें वर्तन केलें तें त्यांनीं तसें केलें नसतें तर हा “अश्लीलवाङ्मया”चा भाला स्वपक्षाच्या छातीवर आदळला असता. ह्या वेळेस जें खरेखरें ‘अश्लीलवाङ्मय’ कांहीं ब्राह्मण लेखकांचे लेखणींतून उतरलेलें, व पसरलेलें होतें तें गोळा करण्याचा माझा प्रयत्न चालला होता. ब्राह्मण ब्राह्मणेतरांच्या दोन्ही बाजूच्या अश्लील “वाङ्मयाचा” निषेध दोन्ही समाजानें करावा अशी एक टूम निघाली. हा वूट जेव्हां निघाला तेव्हां मला जरासें ‘हायसें’ वाटलें; कारण यांत न्याय होता, जबरदस्ती, किंवा व्यक्तिद्वेष नव्हता. आणि ब्राह्मणेतर पक्षाच्या पुढाऱ्यांच्या सहायांनीं बोलवलेली एखादी मोठी जबाबदार सभा भरवली गेली असती तर ब्राह्मणेतरांचा ब्राह्मणावरोध निषेध करण्यासारखें ब्राह्मणांचें वाङ्मय इतकें होतें कीं नाहीं ! व तें मी तयार करुनहि ठेविलें होतें. इंग्रजांच्या हातून स्वराज्य हिसकवून घेण्यास निघालेल्या जहाल बंधुच्या राष्ट्रीय पद्यावल्यांपासून ते हरिमंदिरांत पुराणिकांच्या मुखांतून आजदिन तागायत निघणाऱ्या पुराणांपर्यंत अनेक वस्तु त्यांत सांपडल्या असत्या. त्यांचे पोहे व आमचा कोंडा एके ठिकाणीं करून फुंकून खाण्याचा हा सौदा आमच्या पथ्यावर होता. तितक्यांत १५३ (अ)चा खटला धडाक्यानें सुरू झाला. या वेळपासून आपल्याला तुरुंगांत जावें लागणार असें मला वाटूं लागलें. मजूर पत्रावरहि

१५३ चा खटला भरला गेला होताच. या सभा किंवा हा “ वाङ्मय ” चा महायज्ञ माझ्या समोरून निघून गेला. कोणताहि खटला एकदम झोऊन त्यांत जर तडकाफडकी शिक्षा झाली तर आरोपीवर वराच परिणाम होत असला पाहिजे असें मला वाटतें. खटला लांबला ह्मणजे आपल्या मनाचीहि तयारी उत्तम होत असतें. कल्पना कितीहि उग्र, भयानक असली तरी पण त्या कल्पनेचा खुराक मनाला रोज नित्यनियमानें आपण पुरवित गेलों तर त्यांतला उग्रपणा आपोआप नाहीसा होतो. ही वेळ माझ्या कसोटीची होती. या वेळेस माझ्या हातून थोडी जरी एकादी चूक झाली असती किंवा माझे पाठीराखे व स्वपक्षीय स्नेही यांनी थोडें जरी मजकडे दुर्लक्ष केलें असतें तरी त्याचा परिणाम काय झाला असता हें आज सांगतां येत नाही. माझे प्रतिस्पर्धी जितके जोरावर होते त्यापेक्षां जास्त उमेदीनें माझे सहायकर्ते पहाडासारखे पाठी उभे होते. या सहायकर्त्यांचा पहाड पाहून समोरील संकटें मला अगदीं धुल्लक वाटणें सहाजिक होतें. महाराष्ट्रांतून निरनिराळ्या ठिकाणांहून अनेक सुहृदांची उत्साहपर पत्रें येत होती. त्यामुळे किती तरी विसावा वाटत असें. १५३ (अ) च्या खटल्यामुळे त्या सभा तें वाङ्मय किंवा ते निषेध याकडे दुर्लक्ष करून खटल्यांत डिफेन्स देण्याच्या तयारीकडे मला लक्ष घालावें लागलें आणि निषेधाकरतां जें वाङ्मय जमा करून ठेवलें होतें त्यांतून खटल्याला उपयोगीं अशीं अनेक चोपडी सांपडलीं. कांहीं ब्राह्मण लेखकांच्या लेखणींतून पैदा झालेला हा अश्लील लेखसंग्रह त्या वेळेस समाजापुढें जाहीर रीतीनें मांडण्याची मला संधी मिळाली असती तर माझी खात्री आहे कीं—जनता जनार्दन इतका अन्यायी नाही. जातिमत्सर किंवा अब्रु नुकसानी या विशिष्ट मुद्यामुळे कायद्याच्या कोर्टांत माझीं पुस्तकें दोषी ठरलीं असलीं तरी त्यावरला “ अश्लीलते ” चा छाप मारण्याचा होत असलेला वर्तमानपत्रांचा प्रयत्न मी थांबवूं शकलों असतों. या सान्या गडबडीमुळे मला विश्रांति मुळींच मिळत नव्हती आणि त्यामुळे एकदां तुरुंगांत गेल्यावर तरी विश्रांति मिळेल अशी आशा वाटूं लागली. त्यामुळे हा त्रास माझ्या इतका पथ्यावर पडला कीं, लहान मुलें जशी मे महिन्याच्या सुटीची वाट

पहात बसतात तसा मी १५३ च्या खटल्याच्या निकालाची वाट पहात बसलों.

हा खटला जेव्हां सुरू झाला तेव्हां त्यांचे रोज काम चालू लागलें. लागलीच ता. १० सप्टेंबर रोजी रा. लाड यांना ९ महिने सक्त मजुरीची शिक्षा झाली. या निकालानें पूर्वी जें मला महिना सहा महिने तुरुंगांत जावें लागेल असें वाटत होतें तें आतां लाड यांना जर नऊ महिने तर आपले नऊ दुणें अठरा महिने सहज असले पाहिजेत असें मनानें घेतलें. देशाचे दुष्मन केसचा निकाल ता. १५ सप्टेंबरला जवळ आला होता. ता. १३ सप्टेंबरला माझे मुंबईचे वयोवृद्ध मित्र डॉ. चव्हाण सकाळींच भेटण्याकरितां आले. श्री. जेधे व मी बसलों होतो. आमचे मित्र म्हणाले “पर्वाच तुरुंगांत जाल म्हणून मुंबईहून मुद्दाम भेटण्यास आलों आहे.” पण देशाचे—दुष्मन खटल्यांत तुरुंगांत जावें लागणार नाहीं असें मला वाटत असें. मी त्यांना लागलेंच सांगितलें कीं, तुम्ही कांहीं काळजी करूं नका! १ महिना आणखी जात नाहीं. ता. १४ सप्टेंबर मुंबईस सरदारगृहामध्ये ब्राह्मणेतर पक्षाची मुंबईचे उमेदवार ठरविण्याची सभा होती. त्या सभेकरितां आणि १५३ (अ) केससंबंधी वॅरिस्टर करण्यासाठीं आम्ही मुंबईस आलों. ता. १४ सप्टेंबर रोजी चळवळींतील सर्व ब्राह्मणेतर पुढारी तेथें भेटावयास मिळाले. खटल्याचा निकाल उद्यांच असल्यामुळें आज सरदारगृहांत तर उद्यां कारागृहांत अशा आमच्या होणाऱ्या नव्या प्रवासाविषयीं मी सहज बोलत असें. याचें कारण दुश्मन् केसमध्ये आपल्या वाट्यास तुरुंग येणार नाहीं अशी खात्री होती. ता. १५ रात्री मी, श्री. बाबुराव जेधे व श्री. गुप्ते वकील शेवटच्या गाडीनें मुंबईहून पुण्यास आलों. गाडींत गर्दीमुळें मला मुळींच झोंप मिळाली नव्हती. सबंध रात्र जागरण झालेलें, वादविवादानें व त्रासानें थका आलेला अशा त्या ता. १५ सप्टेंबर रोजी ११ वाजतां मी व रा. जेधे कोर्टांत दाखल झालों. बागडेहि आले. बागडे तर जेऊन सुद्धां आले नव्हते, खिशामध्ये पांचसातशें रुपये घेऊन बागडे वेळींप्रसंगीं तयारीनेंच आले होते. या खटल्याच्या निकालासंबंधीं आम्हाला फारशी काळजीच नव्हती. बरोबर साडेअकरा वाजतां

१२ महिने साधी कैद २५० रुपये दंड

ही शिक्षा आम्हांला सांगण्यांत आली. श्री. जेधे व बागडे यांना प्रत्येकीं सहा सहा महिने व शंभर रुपये दंड सांगण्यांत आला. रा. लाड यांनाहि माझ्याइतकीच शिक्षा फर्माविण्यांत आली. निकाल ऐकण्याचा हा दुसरा प्रसंग होता. गुरुवर्य वि. रा. शिंदे व सर्व प्रमुख माणसें भराभर कोर्टांत जमा होऊं लागलीं. शिवाजी हायस्कूलच्या विद्यार्थ्यांनीं कोर्टाचें पटांगण भरून गेलें. शहरांतील ब्राह्मणेतर पक्षीय लोकांची गर्दी होत चालली. आम्हांला कोर्टांतच बसविल्यामुळें पटांगणांत उभी असलेलीं सर्व माणसें आम्हांकडे सारखी पहात होतीं. मॅजिस्ट्रेट साहेबांनीं आमची घरची मोटार असल्यास घरच्या मोटारीनें येरवड्यास जाण्याची परवानगी दिली. लागलीच खासेसाहेब महाराजांची मोटार बाहेर जमलेल्या समुदायापैकीं कोणी आणली; परन्तु जामीनावर येथेंच मोकळें होतां येईल तर पहावें असें बागडे यांनीं ठरविल्या-मुळें त्याच घटकेला येरवड्यास गेलों नाहीं. तासाचे घंटे बरोबर साठ मिनिटानेंच पडत होते. पण पांच पांच मिनिटाला तास होऊन गेला असें वाटत असें. सेशन कोर्टांत अपील गुदरून जामीनावर मोकळे करण्याकरतां खासे साहेबांच्या मोटारींत श्री. बाबुराव जेधे, गुप्ते व मोरे वकील रवाना झाले. समोरील गर्दी वाढतच होती. अखेर जामीनावर सोडविण्याकरतां गेलेली मोटार परत आली नाहीं पण येरवड्यास पांचविण्याकरतां जाणारी ती भली मोठी कैद्यांची मोटार “घर घर” असा भयानक नाद करीत येऊन दाखल झाली. त्या वेळेस मॅजिस्ट्रेट साहेबांनीं आम्हांला निरोप दिला. कोर्टांत जिन्यांतून चोहोंकडे खूप गर्दी होती. मोटार दारापासून पाच सात पाऊलावर उभी केली होती, पण त्याच पाच सात पाऊलांची वाट गर्दी बाजूस सारून काढलेली होती. हीं पाच सात पाऊलें टाकीत असतां हार येऊं लागले. कैदी पांचविणारे अधिकारी हार घालूं नका असें सांगत होते. आम्ही आमच्या गळ्यांतील हार काढीत होतो, तरी पुन्हां लोक हार घातल्याशिवाय राहात नसत. प्रथम मी, नंतर जेधे व बागडे मोटारींत जाऊन बसले. लोकांनी आतां मोटारमध्ये हार टाकले आणि एकदम दार बंद झाल्याबरोबर

बाहेर श्री शिवाजी महाराजकी जय व महात्मा फुले की जय ही गर्जना ऐकू येऊं लागली.

कोर्टाचे बाहेर करुण रस भरलेला होता. मोटारीचा “ धुमधुम ” असा आवाज होऊं लागला—बाहेर लोक ओरडतच होते. आमची मोटार एकदम सुरू झाली. आंतमध्ये एक दोन कैदी होते ते विचारे आम्हां तिघांचे कपडे व हा सारा प्रकार पाहून स्वस्थ बसले होते. मोटार सुरू झाल्याबरोबर श्री. वागडे हंसत म्हणाले, “आतां बसू या कीं चांगले मांड्या ठोकून !”

या मोटारीतून जात असतां आपण कोणत्या रस्त्यानें चाललों आहे हे मुळींच समजत नाहीं. जी सापट असते त्यांतून रस्ता दिसतो पण तो ओळखतां येणें अशक्य असतें. थोड्याच वेळांत एका ठिकाणीं वळण घेऊन मोटार उभी राहिली. मोटारचे दार उघडलें तों येरवडा सेंट्रल प्रिझनचा दरवाजा दिसला. मोटारीतून आम्ही तिघे उतरलों तेव्हां पोलीस वॉर्डर वगैरे आंतून पाहात होते. बाहेर कामाला जाऊन “संकल” वेड्यांचा आवाज देणारे कैद्यांचे ताफे आम्हांकडे सारखे पाहात होते. मोटारीत जीं फुलें पडलीं होती तीं बाहेर काढण्यांत आलीं. तुरुंगाच्या “दिंडीं” तून आम्ही आंत शिरलों. आंत शिरतांना डाव्या हाताला एक लहानसें टेबल व स्टूल ठेवून एक जमादार बसलेले असतात. तेथें आम्ही व आम्हांबरोबर आलेले कैदी दोघे दोघे असे ओळीनें बसविण्यांत आले. आमची नांवें तेथें लिहून घेतलीं. आमच्या खिशांतले पैसे व घड्याळें तेथें स्वाधीन करावीं लागलीं. आंत शिरतांच ती इमारत कशी निराळीच दिसूं लागली. प्रत्येक वस्तु नवलाची वाटूं लागली. भव्य दरवाजा, त्यांचे ते भक्कम गज व त्यावरला पोलिसांचा जिवंत पहारा नवीनपणामुळें पहाण्यासारखा वाटला. वॉर्डरांच्या त्या पिवळ्या विजारी पाहून तेहि कैदी असतील अशी मला प्रथम कल्पनाच आली नाहीं. आम्हांला नंतर ऑफीसमध्ये नेण्यांत आलें. एका कारकुनापुढें आमचीं नांवें व आम्हांला झालेल्या शिक्षा आमच्या तोंडून बद्दविण्यांत आल्यानंतर खुद्द जेलर साहेबांच्याहि पुढें उभें करण्यांत आलें.

जेल्रसाहेबांचें एकंदर वर्तनांत “युरोपियन जंटलमनशिप” पूर्णपणें दिसून आली. आमची साधी कैद असल्यामुळें आमचे कपडे बदलावयाचे नव्हते. झडती वगैरे होऊन नंतर खऱ्या तुरुंगाच्या आंत आमचा प्रवेश झाला. नंतर “स्टोअर” मध्ये नेऊन तेथें आह्मांला एक काथ्याचें भकम व नवें असें तरट व दोन नव्या करकरीत घोंगड्या प्रत्येकाला दिल्या. त्याबरोबर

थालीपाट

देण्यांत आलें. “थाली” व “पाट” (Pot) हीं दोन जस्ताचीं भांडीं असा-
चींत असें मला वाटनें ! प्रथम त्यांचा रंग मला टिनसारखाच दिसला. एका हातांत “थालीपाट” व एका हातांत “विस्तरा” घेऊन एक वॉर्डर आह्मांला इस्पितीळांतल्या बराकींत नेत होता. नव्या पाहुण्यांचा मुकाम प्रथम इस्पिताळां-
तील बराकींत होत असतो. तेथें त्यांचें क्लासिफिकेशन, काम देणें, देवी काढणें वगैरे झाल्यावर त्यांना पुढें जेथें पाठवितील तेथें जावें लागतें. आह्मी दहापांच पावलें गेलों नसूं तोंच दुसरा “वॉर्डर” आला व त्यानें “ पिच्छे लाव ” असा दुसऱ्या वॉर्डरला हुकूम फर्माविला. आह्मांला वाटलें आमचा जामीन पटला व आतां आम्हीं सुटूं. एकच क्षण पण तिघांच्याहि चेहऱ्यावर आनंद झळकल्याशिवाय राहिला नाहीं. पण दुसऱ्याच निमिषांत “ अंधरीमें रखनेका है ” आणि तेवढ्याकरतां परत बोलावलें आहे असें समजलें. लागलीच ठरलेल्या जागीं ह्मणजे ८ खोल्या असलेल्या चाळींत आह्मांला नेऊन प्रत्येकाला निरनिराळ्या खोलींत जाण्यास सांगितलें. जेल बंद होण्याची वेळ होती, त्यामुळें आंत “ सेल ” मध्ये शिरतांच दारबंद करून “ टाळा ” लावण्यांत आला. एक वॉर्डर पुन्हा खात्री करून घेण्याकरतां “ टाळा ” तपासून गेला. थोड्याच वेळांत तुरुंगांतली जमादारांची पहिली “ अलबिल ” एकावयाला मिळाली. सर्व कैदी बंद झाल्यावर व रात्रपाळीच्या वॉर्डरच्या ताब्यांत तो हिशेब दिल्यावर पुढील मजेदार संभाषण ऐकूं येतें:—

जमादार—अमुक कैदी, टाला खिडकी बोलट गज बराबर है ?

वॉर्डर—बराबर है !

जमादार—कारकून बंद है ?

वॉर्डर—बंद है !

जमा०—हं बोल.

वॉर्डर—(कैद्यांची संख्या उच्चारून) अमुक कैदी बराबर बंद है जमादारसात्र ! असें म्हणून सॅलूट करीत असें. आमच्या बराकीपुढेंच हा प्रकार रोज पाहाण्यास मिळे ! तुरुंगामध्ये आमच्या राहण्याच्या ठिकाण्याला अंधारी हें मराठी नांव होतें व सॉलीटरी (Solitary) हें इंग्रजी नांव होतें. येरवड्याच्या तुरुंगांत, “ युरोपीन ” फाशी गॅट, अंधेरी, “ सप्रेट ” (Separate) “ इस्पिताळ ” सर्कल नं. १ नं. २ व नं. ३ अशीं निरनिराळ्या भागांची नांवे असून “ इस्टोर ” (Store) व “ बत्तिखाना ” अशी दुसऱ्या दोन भागांना नांवे आहेत. अंधेरीपैकीं आम्ही जुन्या अंधेरींत होतो. नांव अंधेरी पण तितका उजेड, तितकी स्वच्छता बाहेर पाहावयास मिळणार नाही. श्री. केशवराव तर त्याला क्वार्टरस म्हणत. पहिल्या दिवशीं आम्ही बंद झाल्यावर कोणाशीं कांहीं बोललों नाही. आधल्या रात्रीं मुंबईच्या त्रासानें व गाडींत जागरण झाल्यामुळे दमलों होतो. पोटांत जरी कांहीं नव्हतें तरी अतिश्रमामुळे मला ६ च्या सुमारास झोंप लागली. प्रातर्विधी करतां “ सेल ” मध्ये दोन कुंडे मांडलेले असतात. ऑफीसच्या बाजूला प्रत्येक तासाला वाजणारा ‘तास’ प्रथम एक दोन दिवस भेसुर नाद काढीत आहे असें वाटत असे. पहिल्या दिवशीं ऑफिसहि उंच आहे असें वाटलें. सकाळीं सुमारे साडेसातच्या सुमारास जेल “ खोलण्याची घंटा ” वाजली. “ चावीवाला ” येऊन आमच्या सेल्स खोलून गेला. एक चावीवाला, एक जमादार असे दोन अंमलदार व चार वॉर्डर इतके अधिकारी आमच्या तुरुंगांतल्या मुलखावर असत. सकाळीं उठल्याबरोबर जवळच असलेल्या नळावर तोंड धुवून सेल जवळ येऊन बसलों ! आम्ही बुधवारीं संध्याकाळीं मुक्कामाला तेथें गेलों होतो त्यामुळे दुसऱ्या दिवशीं आम्ही कोठें आहोंत याची पर्वा न करतां नेमका बुधवारपुढें गरुवारच आला. तिकडून एक कैदी जस्ताचाच

एक भला मोठा पोहरा घेऊन व हातांत एक माप घेऊन
कंजी घेऊन आला.

कंजी हा पदार्थ काय आहे हे समजून घ्यायला तुरुंगांतच गेलें पाहिजे. हे पक्कान केव्हांपासून पैदा झालें व कोणी केलें असावें हे समजत नाही. अश्वत्थाम्यानं दूध मागितलें असतां त्याच्या आईनें त्याला पीठ व पाणी कालवून पिण्यास दिलें होतें. अशी एक पौराणिक कथा आपल्यांत आहे, पण त्यांत त्याच्या आईनें मीठही घातलें होतें कां नाही हे सांगायला आज अश्वत्थामा जिवंत नाही. पण आमचें अश्वत्थामा लापाचें “कंडेन्सड् मिल्क” अगदीं गरम गरम आम्हांपुढें आलें. आमच्या मराठ्यांत खेडें गांवला उरसाच्या वेळीं जत्रा असली म्हणजे एकादें बकरें मारण्याचा प्रसंग असला म्हणजे त्यांत “कण्या” हे एक पक्कान करीत असतात बाजरी न दळतां भातासारखी उकडून भाताच्या ऐवजीं

‘बरबटा’ बरोबर

ह्या “कण्या” खात असतात आणि त्या मी खाललेल्या आहेत. पण या कंजीत संबंध धान्य न घालतां त्या धान्याचें पीठ करून अश्वत्थामाचें दूध उर्फ कंजी तयार केलेली असतें. आम्ही तिघांनीं जेव्हां आमच्या वाट्यांची वाफा निघणारी गरमागरम कंजी थालींत घेतली तेव्हां तिघेही एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहूं लागलों. जेथे यांच्यासारखे धनाढ्य, श्रीमंतीचे व सर्वस्वी सुखांत वाढलेले तरुण व श्री. बागडे यांच्यासारखे सुखवस्तु व विद्वान वकील यांच्या पुढें जेव्हां ती कंजी पाहिली तेव्हां मला वाईट वाटलें. बागडे यांच्या नेहमींच्या स्वभावानुसार त्यांनीं त्या कंजीकडे पाहून विनोदाला सुरवात केली. आम्ही तोंडाला ती कंजी लावली. जेथे यांच्या घशाखाली ती कंजी उतरेना. मी डोळे झांकले आणि एकाच सपाट्याला “थाळी” खाली करून टाकली. मला चहाचें व्यसन जबरदस्त व सुप्रसिद्ध असल्यामुळें कोणीकडून तरी घसा भाजून घेण्याची संवय पडली होती. मी संबंध कंजी प्यालेला पाहून “जवळकर? ह्यशीचें शेंण काढीत आहां असें तुमचं एका पत्रानें कॅरिकेचर काढलें होतें तें बरोबर आहे,” अशी जेथे यांनीं कोटी केली. माझ्या आईच्या वडलांचा

गवळ्याचा घंदा होता त्या घंट्यांत हस दूध देत नसली किंवा व्याली तर तिला “कंजी” शिजवून घालतात या प्रकारावर जेध्यांची कोटी होती. आणि ही कंजी पुढे एक दोन दिवसांत मला आणखी मिळावी असें मला वाटू लागलें.

चहाची तहान भागावयाला कंजीच जास्त चांगली. मी कंजीची जन्मभर शिफारस करित राहिन. कारण या कंजीनें माझ्या जिभेवर चहानें पाडलेला पगडा कायमचा काढून टाकला आणि चहाशिवाय मला नुसतें जगतां येणेंच नव्हे तर सशक्त होतां येईल असें प्रत्ययास आणून दिलें. येरवड्यासारख्या स्वच्छ ठिकाणीं कंजी मिळत गेल्यामुळे माझे वजन वाढत गेलें. चहानें भूक लागत नाहीं पण कंजी म्हणजे पहिलवानाची “खुराक” आहे. उत्तम भूक लागायला कंजीसारखें दुसरें औषध नाहीं असें पुढे माझ्या प्रत्ययास आलें. हा “कंजी पान” विधी आटोपल्यावर वॉर्डरनें आज

“फालीम” आहे

म्हणून सांगितलें. आमच्या भागांत दर गुरुवारीं जेलर सुपरिंटेंडंट ह्यांची इन्स्पेक्शन असतें—“फालीम” या शब्दाचा अर्थतर नाहींच कळला, पण कशाला “फालीम” म्हणतात हेंही समजेना. प्रत्येकानें आपआपल्या सेलच्या दारांत “विस्तारा” ठेवून थालीपाठ नीट ठेवून उभे राहावयाचें असतें व इन्स्पेक्शनला फालीम म्हणतात. हें नंतर ध्यानांत आलें. सुपरिंटेंडंटसाहेब जेलरसह प्रत्येक कैद्याची सहानुभूतिपूर्वक चौकशी करित आम्हासमोरून गेले. सेलच्या बाहेर उभे राहिलेले असे आम्ही तिघे व आणखी एक पठाण कैदी असे साध्या (Simple) कैदेचेच कैदी उभे होतो. बाकी सगळे खोलीबंद होते. आमच्या बराकीसमोर एक जेलमधला मोठा रस्ताच होता. युरोपीयन वॉर्डकडे जाणारे लोक (कैदी व वॉर्डर) आमच्या समोरून जात. पोलीस अंमलदारांच्या टोपीवर एक लहानसें बकल असतें व त्या बकलांवर दोन किल्यांचा क्रॉस काढलेला असतो अशा तऱ्हेचे किल्लीछाप पोलीस; त्यांतून ‘चावीवा-ल्याच्या हातांत तर किल्यांचा भला मोठा जुडगा—एक दंडा व पट्ट्याला एक ‘हातवेडी’ कायमची लटकलेली दिसावयाचीच. ‘फालीम’ होऊन गेल्यावर बरोबर ९ वाजतां आमचा सकाळचा ‘कंजीवाला’ व दुसरा एक

कैदी एकाच्या डोक्यावर भाकरीची परात व दुसऱ्याच्या हातांत भाजीचा पोहरा अशा रीतीने भाकरी वाटीत ते आले. लागलीच वॉर्डरने

आपला भत्ता ले लेव

म्हणून सुचविले. तो 'भत्ता' जवळ येईपर्यंत आम्हांला कसलीच कल्पना नव्हती. भाजीच्या पोहऱ्यांतून एक माप भाजी व तीन नंबरच्या दोन रोठ्या आम्हाला देण्यांत आल्या. 'रोठ्या' जोंधळ्याच्या होत्या. भाजीमध्ये निरनिराळ्या जिनसांच्या मिश्रणामुळे मूळ ही भाजी कशाची केलेली आहे हे ओळखणे दुरापास्त होते आणि मोठा वनस्पति शास्त्रज्ञ जरी गेला तरी पहिल्या दिवशी त्याला त्या भाजीचे स्वरूप ठरविणे कठीण जाईल. बागडे व जेधे आम्ही तिघेही 'रोठ्या' फरशीवर ठेवून भाजी 'थाळीत' ठेवून खाण्यास सुरवात केली; 'पाट' मध्ये पिण्याकरता पाणी भरून ठेवलेले होते. बागडे यांच्या विनोदाने पुनः येथे उचल खाल्लीच, आणि आमचा ते अन्न खाण्याचा पहिलाच प्रसंग असल्यामुळे अर्ध्या भाकरीवर आमच्या जिभेने सत्याग्रह पुकारला. बागडे आदल्या दिवसाचे सबंध उपाशी होते. जेधे व मीसुद्धा दडपून जेवले होते तरी त्याला मोजून २४ तास लोटले होते. आणि त्या वेळेस पोटांत असे भुकेचे बंड माजलेले नसते तर ती अर्धी भाकरसुद्धा खाणे शक्य झाले नसते. 'भत्ता' खाल्ल्यावर नंतर आमच्या गप्पांना सुरवात झाली. वॉर्डर किंवा पोलीस अंमलदार आमच्याशी आदवीने वागताहेत असे आम्हांला पहिल्या दिवशी दिसून आले. दहा वाजल्यानंतर अकरा कांहीं लवकर वाजेनात. तिघेही एके ठिकाणीच असल्यामुळे बोलण्यास सवड होती. आमच्या खोल्यांच्या दारांत बसले म्हणजे गाड्या वगैरे ओढीत गेलेले कैदी दिसत. तेवढ्यांत "जवळकर, पुढल्या खटल्यांत तुम्हांला समजा सक्त मजुरी झाली तर असे काम करावे लागेल" हा जेधे यांचा विनोद चालायचाच. सकाळी "कुंडेवाला"—हा महार किंवा भिल्ल या जातीचा बहुतेक असतो—सकाळी येऊन त्याने प्रत्येक खोलीतले कुंडे काढून नेले होते. आमची थट्टा येथपर्यंत चालत असे की, आपण कुठे आहोत याचा सुद्धा आम्हाला विसर पडत असे. स्वामी रामतीर्थ यांनी एकदां भंग्याचे संडास कां झाले व नम्रता येण्यास त्यालाहि

आपली तयारी कशी असावी वगैरे गोष्टी बागडे सांगत. बारा, एक, दोन लवकर वाजेनात. झालें चारचे ठोके पडले आणि लागलीच एका मिनिटानें शाळा मुटण्याच्या वेळेला वाजण्यासारखी घंटा वाजली आणि आमचा “ भिंसीवाला ” (चढण्या) “ भत्ता ” घेऊन आला. बागडे यांच्या सेलचा नंबर ६, जेथे यांचा ५ व माझा ४ होता. त्यामुळें बागड्यांनीं पहिल्या सपाट्याला “ भत्ता ” नको म्हणून सांगितलें. त्यांच्या पाठोपाठ आम्ही दोघांनीं सांगितलें. आम्ही भत्ता घेतला नाहीं हें पहातांच जमादारानें आपण “ इन्कार ” करीत आहांत कां म्हणून विचारिलें, कारण कोणत्याहि कैद्यानें रोटीचा इन्कार केला कीं, त्याचा “ रपोट ” (Report) करावा लागतो. बागडे म्हणाले अजून आम्हीं खावयाला शिकतो आहों, आम्हीं “ इन्कार ” करीत नाहीं. कारण आमच्या जिभेचे चोचले पुरविण्याकरतां आम्हीं कांहीं तुरुंगांत गेलों नव्हतो. आमचा जामीन अजून पटेल व आम्ही आज सुटूं अशीहि आम्हाला आशा होती. पांचचे ठोके पडले आणि चावीवाला येऊन नियमाप्रमाणें बंद करून गेला. आमच्या “ जामीना ” विषयीं आमचे निरनिराळे तर्क चालत. गुरुवार गेला शुक्रवार आला, शुक्रवारीं पुन्हां रोजचीच कंजी व रोटी वाजरीची आली. दर मंगळवार व शुक्रवारीं वाजरीच्या प्रत्येक वेळेला दोन रोठ्या मिळतात. मंगळवारीं सकाळीं व शुक्रवारीं सायंकाळीं “ डाळ ” मिळते. हे दोन वार खेरीजकरून डाळ घातलेली भाजी मिळतें आणि या दोन दिवशीं एकवेळ निर्भेळ डाळ व निर्भेळ भाजी मिळतें. शुक्रवारीं आम्हीं “ भत्ता खाण्यास शिकलों किंवा आम्हांला भुकेनें शिकवलें, शुक्रवारीं संध्याकाळीं जी “ डाळ ” मिळाली ती तर संबंध खाह्ती आणि तिघांनीं पोटभर “ भत्ता ” खाल्ला. इतक्यांत एक वॉर्डर चार कैदी पाटवा अशी चिठी घेऊन आला. आम्हांला वाटलें, जमानत झाली, थोडेंसें बरेहि वाटलें. आम्ही तिघे आणि मागल्या बराकींतून लाडांना बोलावून आणलें गेलें. लाडांच्या अंगावर कारागृहाचीं पावणें दोन वस्त्रें चढलेलीं, एक बंडी, लांडी चड्डी व टोपी. आम्ही तिघे आमच्या नेहमींच्याच पोपाखांत होतो. चौघांना मुलाखतीच्या ऑफिसांत नेण्यांत आलें

आणि तेथे आमची मुलाखत झाली. जामीनाचें अजून जमलें नाहीं, उद्यां समजेल अशी बातमी समजली. दूधपावडर, सावण, धोतरें, चादरी व दुवाल हीं उद्यां येतांना घेऊन या असें सांगावें लागलें. दुसऱ्या दिवशींच सदर सामान मिळालें. शनिवारीं कारकुनांन (तोहि कैदीच असतो) येऊन विचारलें, “ मटण तुमकू चलता ? ” बागडे मटण खात नाहींत, पण आम्ही दोघांनीं होय म्हणून सांगितलें. रविवारीं सायंकाळीं मटण मिळत असतें हा आणखी नवा शोध आम्हांला लागला. या दिवसापासून तुरुंग वराच ओळखीचा झाल्यासारखा वाटू लागला. रविवारीं तराजूनें मोजून मटण व मापानें मटणाचें पाणी किंवा कालवण किंवा रसा त्याला वाटेल तें नांव दिलें तरी एक एका अर्थानें लागूं पडेल. आम्हाला त्या दिवशीं “ मटण ” अगदीं घरच्या सारखें जेवण लागलें. मटण खात नाहींत त्यांना “ डाळ ” मिळत असते. कांहीं वाचावयास नसल्यामुळे दिवस जात नाहीं. जेलमध्ये एक मोठी लायब्ररी आहे. एक दोन दिवसांत त्यांतून तीन पुस्तकें वाचावयास मिळालीं. एक विष्णुशास्त्री चिपळुणकरांचें चरित्र, टिळकांचें गीतारहस्य व रामतीर्थांची व्याख्यानें. या पुस्तकांपैकीं चिपळुणकरांचें चरित्र न उघडतांच शेवटपर्यंत पडलें होतें. कारण खटल्यांत पुराव्याकरतां उलट तपासणीकरतां उलटें सुलटें अनेकवेळां तें आम्ही वाचून काढलेलें होतें. गीतारहस्य प्रसिद्ध झालें त्याचवेळीं मी वाचलेलें होतें आणि वेळ काढण्याकरतां पुन्हां वाचण्यास सुरवात केली. हळुहळु शेजारच्या कैद्यांची थोडी-थोडी ओळख होऊं लागली. ज्यांनीं जेलमध्ये गुन्हे केले असतील त्यांना ठेवण्याचा आमचा वॉर्ड असल्यामुळे आमचा तो एक

जेलमधला जेल होता.

आम्हाला नांवानें हांक मारणें उपमर्दकारक होईल म्हणूनच कीं काय तिथेंच असलेल्या एका मोंगल कैद्यानें आम्हांला नांवें दिलीं होती. बागडे यांना ‘ वकीलसाब ’, जेधे यांना ‘ शेटसाब ’ व आम्हाला ‘ मास्टरसाब ’ अशा पदव्या मिळाल्या आणि बहुतेक आम्हाला याच नांवानें संबोधित ! कैदी नवीन आल्यावर त्याच्या कपड्यांचें वगैरे चेकिंग व्हावें लागतें, म्हणजे

आंत येतांना जे जे कपडे आणले त्यावर पुन्हां ऑफिसरपुढें जाऊन चेकिंग व्हावें लागतें. यावेळेस ' भक्ता ' आमच्या तोंडवळणी पडूं लागला होता. जामीनाची वाट पहातच होतो; बाहेर छत्रपती मेळा निघाला असेल काय वगैरे विषयां आमचे निरनिराळे तर्क चालत असत. एक दिवस आमच्या बराकींत डॉक्टर येऊन त्यांनीं प्रत्येकाला कोयनेल पिण्यास दिलें. जेधे यांना त्यामुळें दोन सडकून ओकान्या झाल्या. लागलीच डॉक्टरांनीं त्यांना पुन्हां अंन्टी डोज दिला. रात्रौ नऊ वाजतां पुन्हां डॉक्टर एकदां येऊन जेध्यांच्या तब्येतीची चौकशी करून गेले. एक दिवस आम्ही सेलमध्ये सायंकाळीं बंद झाल्यावर मी एक पुस्तक वाचीत बसलों होतो आणि जेधे

“ शिवाजी आमचा राणा, मराठी आमचा बाणा ”

हें काव्य म्हणत होते. मी हें पद्य त्यांच्या तोंडून बाहेर अनेक वेळां ऐकलें होतें. पण तुरुंगांतल्या स्थल व काल महात्म्यामुळें आणि त्यांच्या खड्या सुरेल आवाजामुळें मी जणुं काय तें अगदीं पाहिल्यानेच ऐकतो आहे असें वाटूं लागलें. मी मी म्हणणारे भारते पीर तुरुंग म्हणतांच नांगी टाकतात आणि आमचें जेधे तुरुंगामध्ये “ शिवाजी आमचा राणा ” आळवताहेत—माझ्या डोक्यांतून सिनेमांतल्या चित्राप्रमाणें अनेक कल्पना येऊन गेल्या. जेध्यांच्या आवाजांत एकप्रकारची चैतन्य उत्पन्न करण्याची शक्ति आहे. प्रत्येक शब्द हृदयांत जाऊन भिडतो. आपला बहुमोलाचा मोटेपणा विसरून “ छत्रपति मेळ्यां ”त जेधे स्वतः पदें म्हणत असल्यामुळें मेळ्याचा श्रोतृसमुदाय समुद्रासारखा मेळ्याभोंवती पसरलेला असें. या त्यांच्या तुरुंगातहि गाणें म्हणण्यापर्यंत प्रफुल्लित होणाऱ्या आनंदी वृत्तीला पाहून कौतुकासह आश्चर्यहि वाटल्यावांचून राहिलें नाहीं. आज ज्यांना परमेश्वराच्या कृपेनें कसलीहि ददात् नाहीं, संतति, संपत्ति, कीर्ती, लोकप्रीति आणि गोकुळासारखें गजबजलेलें घर सोडून ते सहा महिनें तुरुंगवास पत्करण्यास तयार झाले तर माझ्यासारख्या गरीब माणसाला एक वर्ष म्हणजे सहज आहे; या कल्पनेनें मला अवसान चढत असें; आणि एक वर्ष हां हां म्हणतां निघून जाईल असें वाटत असें. जेध्यांची पुण्याई हें ब्राह्मणेतर पक्षाचें भांडवल आहे. हें भांडवल, ही पुण्याई जर

श्री. केशवराव जेधे.

शिवाजी आमुचा राणा । मराठी आमचा बाणा ॥

(पृष्ठ १६)

ब्राह्मणेतर पक्षाच्या पाठीवर परमेश्वराप्रमाणे उभी नसती तर राजर्षि शाहु-महाराजांच्या पाठीमागे ब्राह्मणेतर पक्षाची स्थिति केवीलवाणी झाली असती. म. फुले, भालेकर, लोखंडे वगैरे पहिल्या पिढीनंतर सत्यशोधक समाज ऐकू-सुद्धां येत नव्हता. त्याप्रमाणे शाहुमहाराजांच्या नंतरहि तसें झाले असतें, परन्तु ब्राह्मणेतर समाजाचें सुदैव म्हणूनच असें अनेक पुढारी उत्पन्न झाले.

कोणतीहि चळवळ यशस्वी व्हावयाला त्या चळवळीच्या नेत्यांमध्ये पहिल्या प्रतीचा प्रामाणिकपणा असावा लागतो. कोणत्याहि पक्षाच्या स्थानिक अनुयायांमध्ये काहींतरी धुसफूस असावयाचीच. हे सार्वजनिक चळवळीचा वारकाईनें अभ्यास करणाऱ्या माणसाला चटकन समजून येतें. पण पुण्यांत ब्राह्मणेतर पक्षाची एवढी जूट कां याचें इंगित जेधे बंधूंच्या प्रामाणिक, प्रेमळ व परोपकारी वृत्तींत सांपडणार आहे.

सत्यशोधक

समाजाच्या नांवानें दांतओंठ खाणारे बडेबडे आदमीहि जेधे यांच्या वैयक्तिक मोठेंपणामुळे व परोपकारबुद्धीमुळे कडे सत्यशोधक बनलेले आहेत. ज्यांची वर्तमानपत्रांतून सारखी स्तुति येत असतें पण ज्यांना आपण प्रत्यक्ष भेटलों असतां निराळाच अनुभव येईल असें अनेक पुढारी विद्यमान राजकीय पक्षांत सांपडतील, पण विरुद्ध पक्षानें ज्यांच्याविषयीं गैरसमज पसरविण्याचा क्रमाल प्रयत्न केला आहे त्या जेधेबंधूंना जर कोणी प्रत्यक्ष जाऊन भेटला तर तो गारीगार झालाच पाहिजे. महाराष्ट्र व वऱ्हाड येथील ब्राह्मणेतर पक्षाचें पुढारपण एकमुखी व निर्विवाद अशा रीतीनें “जेधे मॅन्शन” मध्ये एकवटण्याचें कारण जेध्यांच्या प्रामाणिकपणांतच सांपडेल. ब्राह्मणेतर पक्षाचा कोणीहि मनुष्य असो मग तो कौन्सिलचा उमेदवार असो नाहींतर मजसारखा कोर्टापुढें उभा राहिलेला आरोपी असो, पाठीमागे कोणीहि वळून पाहिल्यास मनापासून मदत करण्यास धांवून आलेल्यामध्ये अगदीं पहिल्या प्रथम जेधे-बंधूंच सांपडतील. इत्यादि विचार तुरुंगांत जितक्या प्रखरतेनें माझ्या डोक्यांत येत तितकें बाहेर कधींच येत नव्हतें. बाहेर अशाप्रकारचे विचार येण्यास सवडहि मिळत नसे. चळवळीला मोठेंपण यायला चळवळींत मोठीं माणसें

असारीं लागतात आणि माणसें मोठी व्हायला त्यांनीं तत्त्वनिष्ठ व प्रामाणिक असावे लागते.

चळवळीच्या पाठीवर पुढाऱ्यांचें “ गुड विल ” नसेल तर ती चळवळ कशीहि असो, यशस्वी होणें कठीण असतें. तत्त्व कित्तीहि उन्नतिप्रद असो पण तें ध्येय व तत्त्व जर ध्येयनिष्ठ सच्च्या पुढाऱ्यांकडून प्रतिपादिलें जात नसेल तर त्याला यश येणार नाहीं. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांची जर कोणी तुलना करूं लागला तर आज ब्राह्मणेतर पक्ष ब्राह्मण समाजाला सारखा चौफेर रेटात कां नेत आदे याचें इंगीत तत्त्वनिष्ठ ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांच्या प्रामाणिकपणांत सांपडेल. आज खादी वापरा, उद्यां होळ्या करा, पर्वा कॉलेजें सोडा, पुन्हां मते द्या, खादी फाडा, चरखा फोडा आणि नोकऱ्या जोडा असा विसंगत उपदेश करण्याचें पातक आजपर्यंत ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांनीं कधींच केलें नाहीं.

अनुयायांचा विश्वास हेंच पुढाऱ्यांचें पुढारपण

असल्यामुळें व कांहीं पुढाऱ्यांनीं वाहत्या वाऱ्यावर वाहत जाण्याची प्रवृत्ति ठेवल्यामुळें ते जनतेच्या व अनुयायांच्या विश्वासाला मुकले आहेत. ब्राह्मणेतर पक्षांत असा प्रसंग कधींच आला नाहीं. आजूबाजूची परिस्थिति गडूळ झाल्यामुळें घाबरून जाऊन त्या परिस्थितींत वहात जाण्याचा घाबरटपणा ब्राह्मणांनीं केला आणि परिस्थितीला न डरतां आपल्या सोयीप्रमाणेंच परिस्थिति उत्पन्न करण्याचें धैर्य ब्राह्मणेतर कार्यकर्त्यांनीं दाखविलें. तारुण्य आणि विद्यार्थी दशा असल्यावर रक्त सळसळत असतें. तरुण भावनाप्रधान असतो आणि भावनावश तरुण त्यामुळें अंधश्रद्धालु बनतो; असा तरुणांच्या कोंवळ्या मनाचा फायदा घेऊन त्यांना आपल्या देशभक्तीच्या बेगडी डामडौलाकरतां वळी देण्याचें महापातक ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांनीं केलें नाहीं. तरुण ब्राह्मणेतर महाराष्ट्र भलतीकडे भडकूं न देतां सत्कार्यावरच त्याला खडा रोखण्याचें भीमकर्म राजर्षि शाहुमहाराजांनीं केलें आणि आज तें जेधेबंधु पुढें चालवीत आहेत-माझ्या स्वतःविषयीं विचाराल तर मला मातापित्यानें जन्म दिला, शाहु-महाराजांनीं तत्त्व दिलें आणि जेधेबंधुंनीं चारित्र्य [Life] दिलेलें आहे.

ता. १५ सप्टेंबरला देशाचे दुध्मन केसमध्ये आम्हांला येरवडा जेलमध्ये जावे लागले. ह्यावेळीं माझा १५३ (अ) चा खटला चालू होताच. त्या खटल्याची तारीख २२ लागली होती. खटले लढविण्यांत पुरावे गोळा करून वकीलासंबंधी तयारी करून देण्याची भूमिका मी व केशवराव जेधे यांच्याकडे असे आणि आम्ही दोघेहि आमच्या 'थालीपाट'मध्ये 'भिर्सी' बाल्याचा 'भत्ता' खात 'जुन्या' अंधारीत पडलेले ! तेव्हां १५३ [अ] च्या खटल्याची हेळसांड होते की काय अशी एक धास्ती वाटू लागली. खटल्याचा निकाल कसाही लागो पण निकाल लागल्यावर आपण असे केले असतें तर बरे झाले असतें, तसे केले असतें तर बरे झाले असतें " अशी मनाला पुढे खुरखुर राहू नये म्हणून आटोकाट व अहर्निश झटून सगळ्या गोष्टीचा खटल्यांत फायदा मिळवण्याचा आम्ही प्रयत्न करित होतो ! पण या वेळेस आम्ही " कैदी " होतो. खटला अर्धवटच सपत आला होता. श्री. गुप्ते वकील यांनी जेल अर्थ-रिट्रीज्वरोवर पत्रव्यवहार करून तिथे जेलमध्येहि या १५३ च्या खटल्याचा पुरावा तयार करून देण्याची आम्हांला परवानगी मिळवून दिली. आम्हांला पाहिजे ती पुस्तके जेलमध्ये पाठविण्यांत आली आणि सकाळी ऑफिसांत बोलवून तास दोन तास ती वाचण्याची सवलत मिळाली.

तुरुंगामध्ये ही वेळ मौजेत जात असे. २२ तारखेला मला कैद्याच्या मोटारीतून १५३ (अ) च्या खटल्याकरतां सिटी सबडिव्हीजनल मॅजिस्ट्रेट मि. स्लेडन यांचे कोर्टांत आणले. त्यादिवशीं कांहींच काम चालले नाही. पुन्हां दुसऱ्या दिवशींहि आणण्यांत आले यामुळे ती कैद्यांची मोटार जरा संवयीची वाटू लागली. अण्डर ट्रायलस या मोटारीतून कोर्टांत पांचविण्यांत येतात. ही मोटार चोंहोंकडून झांकलेली असून आंत बसतांच आंतील लोक बहुतेक विड्या ओढायला सुरवात करतात, त्यामुळे गुदमरल्यासारखे होऊ लागते; पण दहा पंधरा मिनीटांपेक्षा जास्त तुरुंगाचा प्रवास नसल्यामुळे तेवढे सहन करता येत असे. तुरुंगांत

तंबाखु विडी किंवा सिगारेट

पाहण्याससुद्धां मिळत नाही. पूर्वी विड्याचे व सिगारेटचे व्यसन मला

जबरदस्त जडलेलें होतें. तुरुंगामध्ये माव काय असेल तें असो पण चहा सिगारेटची आठवणसुद्धां होत नसें; वॉर्डर लोकांना त्यांच्या घरच्या पैशानें रोज सायंकाळीं तीन विड्या मिळण्याची परवानगी आहे असें वॉर्डर सांगत असत, पण आपण सर्वस्वाला सोडण्याची तयारी केल्यावर चैनीच्या वस्तु सोडणें मुळींच अवघड नसतें. वॉर्डरांना रोज जोंधळे किंवा वाजरी न मिळतां गव्हाच्या रोष्ट्या दर वेळेस दोन मिळत असतात. तुरुंगांत पोंचल्या-पासून सुमारे आठ दहा दिवसांत कैद्यांचे क्लासिफिकेशन होत असतें. आम्हां तिघांनाहि हॉस्पिटलमध्ये नेण्यांत आलें, तेथें डॉक्टरांनीं आमच्या शरीराची कसून तपासणी केली, आमची उंची व वजन मोजण्यांत आलें. माझी उंची

५ फूट ५ इंच

आहे. हें तेव्हांपासून समजलें व वजन ८७ पौंड भरलें. याच वेळीं शरीरावरील मुख्य खुणा चेहेरेपट्टी लिहून घेत असतात. माझ्या तळहातावरला तीळ पहिल्या प्रथम लिहिला गेला. याच वेळेला व्हॅक्सीनेशन करावयाचें असतें, तुरुंगांत गेल्यावर प्रत्येकाला देवी काढाव्याच लागतात. डॉक्टरांनीं तपासल्यानंतर सुपरिंटेंडंटसाहेबांच्या पुढें आम्हांला उघडें उभें करण्यांत आलें. ह्या वेळेस बडेसाहेब (सुपरिंटेंडंट) क्लास ठरवित असतात. आमची साधी कैद असल्यामुळें आमच्या वावतींत क्लासाचें विशेष महत्त्व आम्हांला वाटलें नाहीं. कारण साध्या कैद्यांना कांहीं कामच नसतें. या वेळेस बड्या-साहेबांनीं माझ्या पुस्तकावर 'पूअर फिजिक्स' हा शेरा मारला होता. आज जामीन न पटला तर आम्हीं उद्यां देवी काढवूं असें वागडे यांनीं सांगितल्या-मुळें त्या दिवशीं आमचें व्हॅक्सीनेशन झालें नाहीं. प्रत्येक कैद्याकरतां

“ प्रिझनर्स हिस्टरी टिकेट ”

असें वर लिहीलेलें पण लॉगमनच्या कॉपीबुकासारखें एक बुक असतें. ६ महिन्यांपेक्षां कमी शिक्षा असलेल्या लोकांचें बुक चारच पानांचें असतें पण ६ महिने किंवा जास्त शिक्षावाल्यांचें मोठें असतें, पान उघडतांच पुढ्याच्या पाठीवर वेटचार्ट व पहिल्या पानावर संपूर्ण नांव, पहिला धंदा, कोणत्या कोर्टाची शिक्षा झाली, कोणत्या कलमानें झाली, हॉबिच्युएल की नॉनहॉबिच्युएल, पहिल्या गुन्ह्यांचा

आंकडा, तुरुंगांत दाखल झाल्याची तारीख, सुटण्याची तारीख, जेलमध्ये उत्तम रीतीने वागल्यास जेलमॅन्युएलप्रमाणे मिळणारी माफी धरून सुटण्याची तारीख, क्लास व नंबर हे त्यावर लिहिलेले असते. या बुकांत कैद्यास जेलमध्ये झालेल्या शिक्षा नोंदविलेल्या असतात. त्याचें काम लिहिलेले असते. त्याची माफीहि त्यांतच नोंदतात, म्हणजे हे हिस्टरी टिकेट एकदां उघडून पाहिले कीं, कैद्या-विषयीं सर्व माहिती मिळू शकते. हे त्याचें तेथले चरित्रच म्हणानांत ?

ता. २८ ला रा. बागडे व जेधे यांना सेशन कोर्टानें जामीनावर सोडले. या दिवशीं मला न सोडण्याचें काय कारण असावें याचा खरा अदमास न लागल्यामुळे माझ्या मनावर त्या दिवशीं फार परिणाम झाला, आणि मला एकट्यालाच तुरुंगांत राहावें लागलें. जेधे, बागडे असतांना एक दिवशीं दुपारीं माझ्या सेलची लोखंडाची पट्टी तुटलेली होती ती आम्हीं पाहिली व लागलीच जमादाराला कळविलें. त्या दिवशीं आपल्याला निराळ्या ठिकाणीं—पट्टी लागलीच बसविली गेली नाहीं तर—जावें लागेल ही कल्पनासुद्धां मला दुःसह वाटली. पण मग लागलीच लोहार (कैदीच) आणून ती पट्टी बसविली गेली आणि मला खोली किंवा बराक बदलावी लागली नाहीं. पण आतां तर

मी एकटाच होतो.

शेजारचे कैदी “मास्टर घबराव मत्” असें म्हणत होते. दुसऱ्या दिवसापासून पुन्हां कांहीं वाटेनासें झाले. तुरुंग ही जागा अशी आहे कीं, तेथें मनुष्य कोणत्याही स्थितींत सुखासमाधानानें रहावयास शिकतो. आतां मला तेथें गप्पा गोष्टी करावयाला कोणीच नव्हते. दुसरे कैदी तेथेंच बंद केलेले असत पण त्यांच्याशीं बोलण्याची मला इच्छा होत नसे. माझ्या चाळींत जो मोंगल कैदी होता ती व्यक्ति मात्र कांहीं विशेष होती. आमच्या चाळी पाठीमागच्या बाजूसच दुसरी एक सात खोल्यांची चाळ आहे. जेलमध्येहि ज्यांनीं भयंकर गुन्हे केलेले असतात अशा लोकांना ह्या खोल्यांतून बंद करून ठेवीत असतात. आमच्या इकडला मोंगल अति बंडखोर होता. धिप्पाड, मिशा पिकलेल्या, कपाळाची लहान पट्टी आणि त्यांत चकाकणारे

बारीक पण दिसण्यांत क्रूर असे डोळे ! ह्या मोंगल कैद्यांचें तोंड सुरुं झालें म्हणजे आटोपतां आटपत नसे. मागच्या बराकींतील कैद्यांचा आणि याचा कांहीं तरी तंट्या होता. संध्याकाळीं बंदी होऊन टोंटलाची घंटा पडली कीं, यांचें नाटक सुरुं झालेंच. पाठीमागून दोघे चौघे आणि इकडून हा एकटा पड्या ! तरी चौघांच्या एक शिवीला याच्या चार शिव्या असें प्रमाण असें. या शिवीगाळी प्रथम

धूऽऽऽत् तेऽऽरी

असा “ धूत्कार ” असे. हें एकदां “ धूत् ” सुरुं झालें कीं आवरत नसे. रात्रपाळीवाले वॉर्डर, मुकादम, अंमलदार सर्व त्यांना दटावीत पण त्या दटावण्याचा फार थोडा उपयोग होत असे. रात्रीचें त्यांचें वीररसप्रधान शिव्यासत्र ऐकलें म्हणजे असें वाटे कीं, सकाळीं हे एकमेकांच्या नरडीचा घोंट घेतील, पण सकाळीं पहावें तों चूपचाप !

आमची चाळ ऑफिसच्या अगदीं नजीक असे. दिवसां—बडेसाहेबांच्या—ऑफिसांतून आम्ही लोक काय करतो हें सहज दिसण्यासारखें असे. त्यामुळें जराही आरडाओरड झाली कीं कोणी तरी येत असे. हे कैदी बहुतेक जेल फिरून आलेले होते. त्यांच्या शिवीगाळींत

तुम विसापूर जेलमें

तमाखू चुराया ” “ रोटी चुराया ” वगैरे गंमती असत. तासांचे घंटे पडूं लागले तरी हे कैदी “ बजाव तेरी ” “ धूत् तेरी ” “ और बजाव ” असें ओरडत. तर्जनी व आंगठा एकावर एक ठेवून तोंडानें हे लोक एक प्रकारचा आवाज काढीत त्याला त्यांच्या भाषेंत “ पेपरी ” हें नांव आहे. ही एकदां “ पेपरी ” वाजू लागली कीं, दुसरा चिडलाच आणि दुसऱ्याला चिडवण्याकरतांच ती वाजवतात. सकाळीं इकडला एखादा कैदी उन्हांत विस्तारा टाकायला गेला कीं, पाठीमागचे हळुच “ पेपरी ” वाजवीत कीं, त्यानेंही एक दोन शिव्या हासडल्याच. पाठीमागच्या बराकींत सुप्रसिद्ध बावला केसमधला

अबदुल लतीफ

होता. सकाळ संध्याकाळ तो माझ्या खोलीसमोरून जात असतां दिसत असें. तो विचारा शेजारच्या कैद्यांना भाईमिया, बडेमिया वगैरे म्हणून गप्प बसविण्याचा कधीं कधीं प्रयत्न करी, पण त्याला कोणी जुमानीत नसे. मी एकटा असल्यामुळे मला मुळींच करमत नसे. मध्येच ३० सप्टेंबरला खटल्याकरतां मला कोर्टांत यावे लागलें त्या वेळेस विजयी मराठाकर्ते श्रीपतराव शिंदे यांची साक्ष होती. पुढें चार आक्टोबर तारीख लागली.

याच सुमारास कोमागाटामारू प्रकरणाच्या वेळीं जन्मठेप शिक्षा झालेले एक शीख वॉर्डर आंत कांहीं मारामारी केल्याच्या गुन्ह्यावरून आमच्या बराकींत आणून बंद केले. त्यांची “ वॉर्डरी ” काढून घेण्यांत आली व खोलींत बंदीहि पुढें दोन चार दिवसांत काढण्यांत आली: हा शीख गृहस्थ अत्यंत सभ्य, प्रसन्न आणि उमदा दिसून आला. त्याचें तें धिप्पाड, बांधेसूद, पिळदार शरीर आणि हंसत मुद्रा पाहून मला भोटें नवल वाटे. सकाळीं प्रथम मला खोलींतून बाहेर सोडीत असत—मी नळावर चाललों असतां ज्या खोलींत तो शिख कैदी होता त्यांतून.

“ वंदे मातरम् ”

या शब्दानें त्यानें मला अभिवंदन केलें. या कैद्याचें नांव हरनामसिंग होतें. याचा आजवाजुच्या सर्व कैद्यांवर दारा होता. सगळे “ भाईजी ” “ सरदारजी ” या नांवानें त्याच्याशीं नरम होऊन बोलत असत. एरव्हीं बड्या बड्या वाता शोकणारे आमचे शेजारी बहादूर या हरनामसिंगापुढें रात्रौचा “ धूत्कार ” सुद्धां फार जोरानें करीत नसत. चोर दरबडेखोरां-विषयीं हरनामसिंग कसलीही सहानुभूति दाखवित नसे. हा कैदी आमच्या बराकींत आल्यामुळे मी थोडा तरी माणसांच्या वसाहतींत आलों असें मला वाटूं लागलें. हे कैदी कसे भयंकर असतात व त्यांच्याशीं कसे वागावे हें मला हरनामसिंगांनीं समजून सांगितलें. रोज सकाळीं उठतांच माझ्या कांनीं व मुखांतूनहि या शिखामुळे “ वंदेमातरम् ” हा शब्द पडत व निघत असे. शिख कैदी अत्यंत शिस्तीनें वागत असल्यामुळे ऑफीसरांच्या त्यांच्या विषयीं

वर्तनांत विशेष आदर दिसून येत असें. शिखांना “ पंजाबचे रॅशन ” मिळतें. त्यांचा स्वयंपाकहि स्वतंत्र होत असतो व तो शीखच करीत असतात. त्यांच्या डोक्यांवर केश असल्यामुळें त्यांना टोपी घालण्यास न देतां “ फेटा ” देत असतात. केश, किशोरी, कंकण, कंगवा व कुकरी यापैकीं कुकरी खेरीज तुहंगांतहि त्यांचे चार “ ककार ” राखले जातात. त्यांचा “ भिशीवाला ” आला कीं त्याला मुसलमान कैदीदेखील “ सासरी काल ” (सत् श्री अकाल) “ भाईजी ” या शब्दानें सलाम करीत असत ! “ सत् श्री अकाल ” हा त्यांचा अभिवंदनाचा शब्द आहे. पण त्याचा अडाणीपणामुळें “ सासरी काल ” असा कांहीं उच्चार करतात. जन्मठेपीचे कांहीं कैदी सुमारे बारा चौदा वर्षे तुहंगांत काढलेले होते पण त्यांना बाहेरच्या राजकारणाविषयीं अगदीं “ अपटुडेट ” माहिती असलेली दिसून आली. शिखांची भाषा मला प्रथम मुळींच समजत नसे. पण एकादा शब्द न समजला तर “ इसका मतलब क्या है ” हें मी विचारून त्यांच्या अतिप्रचारांतले शब्द माहितीचें करून घेतले. आपल्याशीं कोणी शीख अस्सल पंजाबी भाषेंत बोलूं लागला कीं, “ जडी नाळे ” अशाप्रकारचा एक ध्वनी मधून मधून पण सारखा ऐकूं येत असतो. हा शीख कैदी तुहंगांतच उर्दू वाचण्यास शिकला होता. आपणहि याकडून उर्दू वाचण्यास शिकावें असा मी विचार केला पण “ कायदा ” (उर्दू प्रायमर) जवळ नसल्यामुळें मला लवकर शिकतां येईना. हा “ कायदा ” सांगितल्यावर जेलमध्ये मिळतो व पाटीपेन्सिलहि मिळूं शकते पण ही सर्व सामुग्री मिळण्याच्या आंतच आमची सुटका झाली. या वेळेपासून तुहंगांत

माझें वजन वाढूं लागलें.

१५३ (अ) च्या खटल्याकरतां आलों म्हणजे प्रकृति पाहून स्नेही मंडळी खुष होत असत. थोड्याच दिवसांत माझ्या डाव्या दंडावर चार ठिकाणीं देवी काढण्यांत आल्या. मला इन्फ्लुएन्शननें सुद्धां फिट येतें असें मी डॉक्टरांना सांगितल्यामुळें इतर कैद्याप्रमाणें उभें न करतां खुर्चीवर बसवून शक्य ती काळजी घेऊन अगदीं हलक्या हातानें देवी टोंचल्या आणि त्यामुळें मला विलकूल त्रास झाला नाहीं. थोडासा ताप येतो असें म्हणतात पण

मला विलकुल ताप आला नाही. देवी काढल्यानंतर प्रकृतीवर कांहीं परिणाम झाला कीं काय हें पहाण्याकरितां हि डॉक्टर दोनतीनदां येऊन गेले. शीख कैद्यांना “ काथ्या काम ” दिलें होतें. ह्यांत काथ्याची दोरी बळावी लागते किंवा दोरीचा काथ्या करावा लागतो. पुन्हा दुसरा एक कैदी आला. त्याला चक्की होती. ह्यांत ३५ पौंड वाजरी किंवा ज्वारी दळावी लागते. मी चक्की अजूनपर्यंत पाहिली नव्हती. कंत्रे इतक्या उंचीच्या भक्कम घडवंचीवर चांगलें कुरुंदाचें जातें असतें आणि त्यावर उभ्यानें दळावें लागतें. त्याला “ चक्की पिसणें ” हें तुरुंगाच्या भाषेंत नांव आहे. एका खोलींत चक्की व एका खोलींत त्याला रात्रीं बंद करीत असत. हा कैदी मुंबईचा मवाली होता. त्याचें मूळचें ठिकाण “ सियालकोट जिल्हा ” असल्यामुळें त्याला आमच्या शेजारच्या कैद्यांनीं ” सियालकोटी हें नांव दिलें होतें. या “ सियालकोटीला ” ३५ पौंड चक्की म्हणजे कांहीं वाटत नसें. आपण पुन्हां सुटल्यावर आपण पूर्वीचाच धंदा करणार असें तो सहज म्हणत असें. त्याचें पूर्वीचें कांहीं ‘ दाखले ’ [Previous Convions] होते. तुरुंगामध्यें निदान माझ्या आजूबाजूला असें “ दाखलेवाले ”च बहुतेक होते. एकाच खटल्यांत ज्यांना शिक्षा झाली असेल त्यांना कैद्यांच्या भाषेंत “ नंबरकरी ” म्हणतात. प्रत्येक कैदी आपली बढाई मारून आपल्या “ नंबरकऱ्यानें ” घोंटाळा केला म्हणून सांपडलों असें सांगत असतो. चोरीचा धंदा करणाऱ्या लोकांचे कांहीं ठराविक शब्दहि आहेत. ते शिपायाला

“ बोसिया म्हणतात, ”

रुपायाला “ दमडी ” म्हणतात, दोन आण्याला “ तुकडा ” म्हणतात, कोकेनला “ भडक ” म्हणतात. चोरीच्या धंद्यांत सुद्धां क्लॉस आहेत. त्यांची आपआपसांत भाषा चालली म्हणजे सहज ऐकत बसावें म्हणजे त्यांचे पराक्रम कसले भयंकर असतात हें समजतें आणि असें वाटूं लागतें कीं, मला जर यावेळीं अधिकार असता तर यांना मी जन्मभर तुरुंगांत जखडून ठेवलें असतें. या चोरीच्या धंद्यापैकी “ डांकेवाज ” हे आपणाला सर्वांत श्रेष्ठ समजतात.

त्यांच्या खालोखाल “ गभेवाज ” म्हणजे रात्रौ भिंत पाडून दार फोडून किंवा नळाला धरून मजलेच्या मजले चढून चोऱ्या करणारे. यांच्या खालचा नंबर म्हणजे “ तोडवाज ! ” म्हणजे एखाद्या दुकानांत दिवसाढवळ्या दोघा-चौघांनीं शिरून, एकादोघांनीं माल खरेदी करण्याच्या मिषानें मालकाला गोंधळून दुसऱ्यानें “ तोड ” करावयाची. याच्याहि खालचा वर्ग म्हणजे

“ पडीवाज ”

या “ पडीवाज ” शब्दाचा अर्थ उन्हाळ्यामुळें किंवा जागेच्या गैरसोयीमुळें जे विचारे दिवसभर श्रम करून थकूनभागून मुंबईत रस्त्याला फळीवर किंवा उघड्या जागेंत झोंपतात त्यांची मालमत्ता झोपेंत त्यांनीं नकळत उठवायची. तुरुंगांत ज्यानें हर उपायानें पैसे आणले असतील त्याला ते “ दस्तीवाला ” म्हणतात. ही “दस्ती” ते जेव्हां पकडले जातात तेव्हांच त्यांच्या जवळ असतें.

जे बिलंदर व अट्टल चोर असतात त्यांनीं आपल्या घशामध्ये “ खोबडे ” पाडलेले असतात. म्हणजे गिनी किंवा सोन्याची आंगठी गिळायची म्हणजे ती घशामध्ये नेमक्या “ खोबडा ” पाडलेल्या ठिकाणीं जाऊन बसते. त्या-मुळें झडतीमध्ये हा माल मुळींच सांपडत नाही. त्यांच्या आपसांतल्या बोलण्यावरून हा “ खोबडा ” पाडण्याचें सत्कार्य डॉक्टर लोकांच्या सहाय्या-वांचून होत नसावें असें मला आढळून आलें. जर आमच्या शेजारी “ चोर भाई ” चें हें म्हणणें खरें असेल तर सुशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या व डॉक्टरीसारख्या पवित्र धंद्यांत असणाऱ्या माणसांनीं अशा “ चोर भाई ” ना हा “ खोबडा ” पाडण्यांत आपल्या ज्ञानाचा उपयोग होऊं द्यावा हें मोठें लजास्पद आहे. मी त्यांच्यापैकीं कोणाशीं बोलत नसे. पण त्यांचें आपआपसांत चाललेलें बोलणें माझ्या कानांवरून जात असें. घशामध्ये योग्य जागा कोणती हें तपासून घेऊन एक लहानशी शिशाची गोळी तिला पाठीमागें दोरा बांधून तो दोरा दातांत धरायचा. ज्या जागेवर “ खोबडा ” पाडायचा असेल त्या जागेपर्यंत ती गोळी पोंचेल इतका नेमका लांब दोरा असावयाचा. जेवणाच्या वेळेस ती गोळी काढावयाची. अशा रीतीनें शिशाच्या

वजनानें आंतलें मांस झिजून तेथें नेमका कांहीं दिवसांनीं खड्डा पडतो व या लोकांना पोलीसांच्या डोळ्यांत चटकन धूळ पेंकता येतें. ही त्यांच्या बोळण्यांतून ऐकूं आलेली हकीकत जर खरी असेल तर हा प्रकार फार भयंकर आहे असें म्हणावें लागतें. कारण प्रत्यक्ष

गर्दन कापल्याशिवाय

त्यांतला मालच सांपडायचा नाही. परंतु माझ्या समक्ष कोणत्याहि “चोर भाई” नें “खोबड्या”तून कांहींहि काढलेलें मला दिसलें नाहीं, त्यामुळें त्या प्रकारावर माझा विश्वास बसला नाहीं. त्यांच्या अनेक वातांपैकीं हीही एक बात असावी असें मला वाटतें. डॉक्टरसारखा सुशिक्षित गृहस्थ अशा चौर्यकर्मांत आपल्या ज्ञानाचा उपयोगहि करून देणार नाहीं अशी मला ग्वात्री वाटतें. हा “खोबडा” डॉक्टरी ज्ञानाशिवाय पाडतांहि येणार नाहीं. आमचे ते बहादूर शेजारी जेव्हां आपल्या पराक्रमाचें पोवाडे गात तेव्हां मला ‘नाथमाधवाच्या’ राय क्लब अथवा सेनेरी टोळी या कादंबरींतले हिरोज अगदीं भुरटे असल्यासारखें वाटत. श्री. नाथमाधव ह्यांच्यासारख्या खंद्या लेखकांना जर या आमच्या शेजारीं असणाऱ्या कॅरेक्टर्स स्टडी करावयाला मिळाल्या असत्या तर मराठी भाषेस भूषणभूत होऊन राहणारी कादंबरी महाराष्ट्राला लाभली असती. ती कादंबरी नसलेली पुरवली, पण या लोकांचे शेजारीं राहण्याचें दुर्दैव कोणावरहि ओढवूं नये असा माझा अनुभव आहे.

तुरुंगांतलें हेही चोर जीवंत आणि जातिवंत असतात. त्यांच्या मारामाऱ्या, त्यांचे गुन्हे, त्यांच्या बुकावर नोंदलेलें असतात. त्यांच्या मुखांतून निघणारीं मुक्ताफळें तापलेल्या सळईसारखीं कानांत घुसत असतात; मनुष्यप्राण्यांत आणि जनावरांत किती अंतर आहे हें मोजण्याकरतां जर ह्या असल्या कॅरेक्टर्स हिशोबी धरल्या तर जनावरें वरचा नंबर पटकावतील. कारण जनावरांकडूनहि जो गुन्हा होणार नाहीं असले अर्वाच्य गुन्हे जेलमध्ये या लोकांकडून कधीं कधीं घडतात आणि त्याबद्दल त्यांना तेथें शिक्षाहि मिळत असते. आपण रंगभूमिवर व्हिलन पहात असतो. पण बिचारा नाटक-

लेला असतो. नाटककार हा प्राणीच गोगलगाई-सारखा निरुपद्रवी असण्याचा बहुतेक संभव असतो, त्यामुळे या खऱ्या जगद्वरंगभूमीवर धुमाकूळ घालणारे खरे व्हिलनस् त्याच्या दृष्टीच्या टापूत येत नाहीत. माझ्या शेजारी येरवडा जेलमधल्या गाळीव आणि अस्सल कॅरेक्टर्स होत्या; मुंबईचे हे “ चोर भाई ” आपसांत एकमेकाला “ मजूर ” म्हणत असतात. त्यांच्या जेव्हां जेव्हां मुंबईच्या गप्पा चालावयाच्या तेव्हां दोन टाकीजवळील

नार्थ ब्रुक गार्डन जागेवर

वसल्याच्या गप्पा असत. मी शीख कैद्याशिवाय कोणाशीही बोलत नसल्यामुळे मला ते वरेंच वचकत. माझे दोन खटले मिळून मला

१०८ दिवस

काढावे लागले. या एकशे आठ दिवसांच्या अनुभवावरून असे वाटू लागले कीं, राजकीय केसीस वगळल्या तर ज्यांच्या करतां जेल बांधला आहे त्या लोकांचा विचार केला म्हणजे असे वाटते तुरुंगांत अजून जास्त कडकपणा आला पाहिजे.

“ चोऱ्या करणे ” हे व्यसन आहे. हे व्यसन एकदां लागले कीं, जात नाही. तो पुढे हॅन्डिच्युअल बनतो याने कारण त्याला तुरुंगांत त्याचे ते व्यसन सुटण्याइतका त्रास होत नाही. जेलर व सुपरिटेंडण्ट शक्य तोंपर्यंत सहानुभूतीने व प्रेमळपणाने वागतात. ह्या कैद्यांना सुधारण्याचा शक्य तो प्रयत्न करतात. त्यांच्या तब्येतीत थोडासा विघाड झाल्यास त्यांच्या औषधपाण्याची चोख व्यवस्था होते. कैद्याला दोन वेळां पोट भरेल एवढे जेवण मिळते. इंग्लिश लोकांमध्ये टापटीप हा जो एक अमोलिक गुण आहे तो जेलमध्ये पूर्णत्वास पोचलेला आढळतो. सर्व काम अगदी यंत्राप्रमाणे चाललेले असते. जगण्याकरतां जेवढ्या वस्तु आवश्यक आहेत तेवढ्या मिळतात. तुरुंगांत जगण्याकरतां खावे लागते आणि बाहेर खाण्याकरतां जगावे लागते. एवढा फरक असल्यामुळे तुरुंगांत पांचतांच

आपण मोठे आहेत, अर्थात आपली मोठी टापटीप राहिलीच पाहिजे असे कांहीं लोकांना वाटत असते. मग ते तुरुंगांत निरनिराळ्या जिनसा मागू लागतात आणि अर्थात नियमाविरुद्ध त्या वस्तु मिळाल्या नाहीत म्हणजे तुरुंगाच्या अधिकाऱ्यांच्या नांवाने ते ओरड करतात. ज्याला खाण्याकरतांच त्रास होतो त्याने जेलचे एवजी वेळीशक “ ताज महाल हॉटेल ” मध्ये जावे.

ज्वारी व बाजरी हे जेलमध्ये मुख्य अन्न आहे; भाजी कधी कधी वाईटहि होते. शंभर माणसांचे प्रयोजन असून पैसे देऊन आणलेल्या आचार्याच्या हातूनसुद्धां जर स्वयंपाक विघडलेला असतो तर कैद्यांनीच केलेला आणि तोहि जवळजवळ दीड हजार माणसांचा स्वयंपाक थोडासा एकादेवेळीं विघडायचाच. तुरुंगांतली जबर शिक्षा म्हणजे “ चक्री ” पण तेच “ चक्री ” वाले असले भयंकर असतात कीं, “ चक्री ” शिवाय आणखी एकादी भयंकर शिक्षा शोधून काढल्याशिवाय ह्या “ चोर भाई ” चा क्लास नटणीवर येणार नाही. बाहेर अत्यंत कावाडकष्ट करूनहि पोटभर अन्न न मिळणारे कोट्यावधि लोक आहेत. तुरुंगांत शक्तीबाहेर कधींच कष्ट देत नाहीत. तुरुंगांत जर कांहीं कशाची उणीव भासत असेल तर ती व्यक्ति स्वातंत्र्याची. आपले स्वातंत्र्य कायद्यानें जप्त झाल्यामुळे मनुष्य अगदीं गोरामोरा होत असतो. पण हा त्रास आहे, असें म्हणायला मी तयार नाहीं, कारण यामुळे स्वातंत्र्य ही काय चीज आहे याची पक्की जाणीव माणसाला होते. ह्यामुळे तुरुंग हे स्वातंत्र्याचे धडे देणारे परिणामकारक व फलदायी विद्यालय आहे असें माझे मत आहे.

जेलसारखे विद्यालय प्राप्त झाले असता अशा विद्यालयांतून परत येऊनहि जे लोक धार्मिक, सामाजिक किंवा राजकीय स्वातंत्र्याच्या आड येतात त्यांचा डिप्लोमा वाया गेला असें म्हटलें पाहिजे. देशाचे दुश्मन केसमध्ये अपीलान्त सुटल्यामुळे साध्या कैदेचा मला ३३ दिवस अनुभव मिळाला, पण १५३ (अ) या खटल्याचा निकाल नोव्हेंबर १२ ला लागून पुन्हां तीन आठवड्यांतच

६ महिने सक्त मजूरी व ५०० रुपये दंड

हीं दुसरी शिक्षा घेऊन मला येरवड्यासच यावे लागले. या वेळेस सक्त मजूरी असल्यामुळे माझ्या प्रेमळ व सुहृद स्नेह्यांना चिंता पडली होती. तुरुंगा-विषयीं बाहेर निरनिराळ्या अफवा पसरलेल्या असतात. जेलरिटर्नर्ड 'लोक' त्या अफवा नाहींशा करण्याऐवजीं प्रसंगी त्यांत भरच घालीत असतात. एका अत्यंत प्रेमळ वृद्धानें तर "जवळकर, तुम्ही जेलमधल्या जाचतून परत याल कीं नाहीं" असें उद्गार काढले होते. १२ तारखेला मि. स्लेडन यांचे पुढें हजर राहण्याकरतां जेव्हां मी निघालों तेव्हां गुरुवर्य वि. रा. शिंदे हे कडकडून मला भेटले. अशा वेळीं मात्र मनुष्य गंभीर होतो आणि पुढें येऊन भिडलेल्या निकालाविषयीं मनुष्याला एकच क्षण पण निरनिराळें विचार सुचू लागतात. या वेळीं खटला आणि त्याचा निकाल हें मला सहज वाटू लागले होते. परंतु या वेळेला आणि या कलमाला सक्त मजूरी असल्यामुळे माझ्या अशक्त प्रकृतीमुळे सर्वांना चिंता वाटत होती. "सती जायला निघायचें आणि मग शालुला जपायचें" या शब्दांनीं मी समजूत घालीत असें. या वेळीं मी घरची पुस्तके घेऊन जय्यत तयारीनें निघालों होतो. या वेळेस मला फिकीर बिलकुल वाटत नव्हती. याचें अजूनहि मला आश्चर्य वाटतें. आदल्या रात्री उद्यां जरी खटल्याचा निकाल आहे तरी गाढ झोंप लागली होती. माझ्यावर कसलाच परिणाम झाला नव्हता. १२ वाजल्यानंतर आम्हांला शिक्षा फर्मावण्यांत आली. लागलीच आम्हांला तिथेंच असलेल्या "चौकीत" बंदोबस्तांत नेऊन ठेवले. हा दिवसच कांहीं विशेष होता. जेव्हां मोटार येईपर्यंत कोर्टातल्याच गेटांत आम्ही गेलों तेव्हां माझ्या पाठीमागे कांहीं लोक मजविषयींच बोलत येत होते. माझ्या-जवळ चार पुस्तके मी घेतलींच होती या दिवशीं चार वाजतां कैदी पोंच-विणारे अधिकारी मिस्टर जोन्स यांनीं आपल्या खासगी टू सीटर मोटारमध्ये मला येरवड्यास पोंचविलें. म. गांधींनाहि माझ्या या खासगी मोटारीतून नेले होते, असें मि. जोन्स त्या वेळेस म्हणाले. आम्ही अगदीं फिरावयास चालल्याप्रमाणें मोटार उडवीत येरवडा गांठला; जेलच्या महाद्वारापुढें आम्ही

गेल्यावर मी फिरून आलों असेन अशी कोणाला कल्पनाहि होणें शक्य नव्हतें. या वेळेस कोणतीच गोष्ट मला नवी नव्हती आणि ६ महिनें शिक्षा मला बिलकुल मामुली वाटत होती; मी आंत शिरतांच पहिली ओळख झाल्यामुळें जो तो मजकडे पहात होता. जेलरसाहेबांच्या पुढें गेल्यावर “जवळकर, तुम्ही पुन्हां आलांत. अपील करणार ना ? जामीन वगैरेची व्यवस्था करणार ना ?” अशी सहानुभूतिपूर्वक चौकशी केली. या वेळेस सक्तमजूरी असल्यामुळें कपडे बदलायचे होतें. तरी त्यांतल्या त्यांत चांगलें असलेलें कपडे मला आणून दिलें तो स्वातंत्र्य विद्यालयाचा युनिफार्म आम्ही चढवला; तें कपडे घातल्यावर मला जरा मोकळें मोकळें वाटल्यासारखें झालें आणि आमच्या पहिल्याच बराकींत आम्हाला नेण्यांत आलें. आमच्या बराकीतील कैदी “अरेरे मास्टरभाई फेर लौट आये” असें ओरडू लागले, हरनामसिंगांनीं आमचे हंसत स्वागत केलें. आजवाजुचे कैदी व वार्डर “असें कसें झालें” म्हणून म्हणूं लागलें. पुन्हां आमच्या पूर्वस्थळीं आम्हांला ठेवले. मला कैद्याच्या पोशाखांत पाहून सर्वांनाच नवल वाटलें कारण पूर्वी माझा घरचा पोशाख होता. आमचा पुन्हां तो थालीपाट, कंजी, भत्ता या अभिनव सृष्टींत आम्ही उतरलों. या वेळेस मला जेलचें नियम माहीत असल्यामुळें मी “भत्ता” मागितला. लागलीच वॉर्डरनें धावा-धाव करून “भत्ता” आणून दिला. यथासांग भत्ता खाल्ल्यावर आमची स्वारी आमच्या सेलमध्ये बंद झाली. पुन्हां ती ‘आलबिल’ पुन्हां ते तासाला ठणावणारे घंटे आणि पुन्हां ते “धुत्तेरेऽऽ” आम्हांला ऐकूं येऊं लागले. या वेळेस व्हॅक्सीनेशन वगैरे आमचे पूर्वीच झाल्यामुळें नुसतें क्लॉसिफिकेशन व्हावयाचें होतें. पहिल्या ३३ दिवसांत ८७ पौंडाचें ९२ पौंड वजन झालें होतें. शुक्रवारी संऱ्याकाळीं आम्ही आमच्या महाविद्यालयांत मुक्कामाला गेलों होतो. हरनामसिंगांनीं तर आमच्या बराकीला ‘सिमला’ हें नांव दिलें होतें. हवा मोकळी, जागा स्वच्छ, सर्व कांहीं ठीक होतें. शुक्रवारी गेल्यामुळें पुढल्या गुरुवारपर्यंत म्हणजे

‘ फालीम ’ पर्यंत

आम्हाला काम मुळींच नव्हतें. सक्तमजूरीच्या कैद्याला पोंचल्या दिवसापासून थोडे बहुत काम करावें लागतें. पण आमच्या पहिल्या आठवड्यांत आम्हांला कोणी कामहि देईना किंवा सांगेना. आमचे पहिले न्यायाधीश मि. फ्लेमिंग जेल व्हिजिटला आले होते. मला पाहिल्याबरोबर ते मजकडे आले आणि केव्हां आलांत, काम काय दिलें वगैरे चौकशी करून प्रेमळपणानें दोन शब्द बोलून गेले. याचा परिणाम असा होत असे की, शेजारचे कैदी त्यामुळें मला वचकत असत. या दिवशीं ‘ फालीम ’ असल्यामुळें वडेसाहेब येऊन गेले व आम्हाला काथ्या काम दिलें. एक अर्धा पौंड काथ्या माझ्या सेलच्या पुढें येऊन पडू लागला. दोरी वळण्याचा मजवर जन्मांत प्रसंगहि आला नाहीं. मला वळताहि येत नसें. भाईजी (शीखकैदी) कडून मी दोरी वळण्यास शिकलों. कैद्यांचें बुक तयार होईपर्यंत कांहींतरी काम नांवाला देत असतात. एकदां ‘ बुक ’ तयार झाले, त्याचा क्लास ठरला, म्हणजे जेलरसाहेब खरें काम देत असतात. सक्त मजूरींतला क्लास टोपीवरून ओळखतात. पहिल्या क्लासच्या कैद्यांना पांढरी टोपी घालावी लागते, दुसऱ्या क्लासचे काळे टोपीवाले, तिसरे पिवळे टोपीवाले आणि म्हातारे कोतारे अगदीं शेवटचे. त्यांना अर्धी पिवळी व अर्धी काळी टोपी मिळते. आम्हांला काळी टोपी मिळाली. ‘ बुकां ’ त

G. M.

आणि पूअर फिजीकस् हा शेरा होता. पहिल्या क्लासाला G. H. हा शेरा असतो. बंडीला डाव्या बाजूला एक गुंडी असते. त्या गुंडीला एक जस्ती ‘ विल्डा ’ (Body Ticket) लावावें लागतें. त्यावर एका बाजूला प्रिझनर नंबर असतो. या वेळेस माझा कैदी नंबर ९४९८ होता. मध्यें नांव, त्याखालीं १५३ १ इ. पि. को. आणि आल्याची तारीख व सुटण्याची तारीख असतें. आम्हाला डबल युनिफॉर्म व एक उत्तम अशी गरम बंडी मिळाली होती. पुढें आमच्या घरच्या कपड्यांचें गाठोडें बांधून त्याला शिऊन टाकले ! आमचें नवें बुक, नवा विल्डा, नवा ड्रेस वगैरेसह आम्हांला सुमारे गेल्यापासून १५ दिवसांनीं “ काथ्याकाम ” मिळालें. या वेळेस ‘ रसी ’

करायला मी शिकलो होतो आणि जेवढे माझ्यापुढे आणून टाकीत तेवढे तेव्हांच उरकून मोकळा होत असं. या वेळीं आल्यापासून मी सारखा फिरत असं. वॉर्डरहि फिरूं नका असं सांगण्यास दचकत. वरें. कोठून कोठपर्यंत व कोणत्या टाईमाला फिरावयाचें हेंहि मला माहित नव्हतें. कैद्यांपैकी वॉर्डरच्या ग्वालचा वॉचमन असतो. या 'वाचमिन' (watch) कडे फाटक असतें. तो सकाळपासून सायंकाळपर्यंत फाटकांत पहारा करीत असतो. असा सात आठ दिवस मी खूप आमच्या कंपाऊण्डमध्ये फिरावयाचा. ऑफिसमधून आम्ही काय करतो हें सर्व दिसावयाचें. एकदां वडे साहेबांनीं "फार फिरूं नका" असं सांगितलें. तेव्हांपासून सकाळीं ९ ते १० व सायंकाळीं ४ ते ५ या दोनच तासांत फिरत असे. मधल्या वेळीं माझी 'सेल' मी मुळींच मोडीत नसे. कांहीं वाचावयास नसल्यामुळें दिवस फार कंटाळवाणा जाऊ लागला. जें काम म्हणून दिलें होतें त्याला पुरा एक तासहि लागत नसे. तेव्हां आंतल्या लायब्ररींतून एकादें पुस्तक मागवून तें वाचायचें! आपल्याला पाहिजे तें पुस्तक वाचावयाला न मिळतां मिलेल तें वाचावें लागतें. जें पाहिजे तें पुस्तक कोणी कैद्यानें वाचण्यास नेलेलें असावयाचें. या वेळेस आमच्या शेजारीं एकदोन कैदी आलेले होते. पहिला जो मुंबईचा "चक्री" वाला मवाली होता तो सुटला होता, पण दुसरा एक मवाल्यांचा सुगुटमणी माझ्या बराकींत बंदीला होता. या नवीन कैद्यामुळें जितका चास होत असं तितकीच करमणुकहि होत असं. प्रथम एक वर्ष होऊन पुढें तुरुंगांतून पळून जाणें वगैरे अनेक गुन्ह्यांमुळें त्यांची शिक्षा तेराचौदा वर्षपर्यंत वाढली असं तो म्हणत असं. हा मूळचा हिंदू असून नंतर मुसलमान झालेला होता, पण त्याची वागणूक

न हिंदुर्न यवनः

अशाच तऱ्हेची असं. तुरुंगामध्यें मुसलमानांना लांब चड्डी व मोठा टुवाल देण्यांत येत असतो. येवढ्या खुणेंवरून हा हिंदु कीं मुसलमान तें ओळखतां येतें. नमाज पढण्याकरतां म्हणून हें महावस्त्र देण्यांत येतें असं ऐकण्यांत आलें. या कैद्याला गाण्याचा अत्यंत शोक असं आणि तो उत्तम गातहि असं.

“ थाली ” वर तबला वाजवीत किंवा नुसताच “ भमपक ” असा तोंडानें तो असा सुंदर तबला वाजवीत असें कीं, मला तर पोट धरधरून हसूं येत असें.

माझ्या शेजारीं जो मोंगल कैदी होता त्यानें चुगली केली असें मागल्या कांहीं कैद्यांना वाटलें; त्या दिवशीं रात्रौ दिवसा “ धुत् तेरे चुगलखोरकी ” असा मारूतीच्या सैन्यासारखा सारखा भुःभुःकार चालविला होता. अखेर मोंगल कैद्याला आमच्या वॉर्डमधून काढून “ सप्रेट (Separate) मध्ये नेलें. पुढें कांहीं दिवसांनीं तिकडूनहि त्याला आमच्या वॉर्डमध्ये आणण्यात आलें. पुन्हां मागच्या “ भाई ” नीं “ धूत् ” सुरू केलें. हा मोंगल कैदीहि बडा वस्ताद होता. जेव्हां मागले कैदी शिवीगाळी थांबविनात तेव्हां त्यानें “ फांस ” लावून घेण्याचा फास केला, लंगोटी व टुवाल, एके ठिकाणीं बांधून तो गळ्याला लावला, लागलीच माझ्या शेजारचे कैदी वॉर्डरला हांका मारूं लागले. वॉर्डर धांवत आला. रात्रपाळीवाल्या वॉर्डरवर एक मुकादम (कैदीच) असतो तोहि धांवत आला. जमादार आला, त्याला फांस सोड म्हणून सांगूं लागले पण त्याला नाटकच करावयाचें असल्यामुळें तो कशाला फांस सोडतो, त्याला खात्रीहि होती कीं, आपला प्राण जात नाही. झालें लागलीच जमादाराला तत्क्षणांच जेलरसाहेबांना रिपोर्ट करावा लागला. रात्रौ ९ च्या पुढें याची सेल खोलून त्याचे सर्व कपडे बाहेर काढण्यांत आले आणि दिगंबर स्थितींत त्याला पुन्हां बंद केलें. पुन्हां नंतर कांहीं वेळानें त्याला कपडे मिळाले पण सकाळींच त्याला आमच्या वॉर्डमधून काढून लावला.

पुढें एक दोन दिवसांनीं जेलमध्ये सुप्रसिद्ध असलेला एक पठाण कैदी आला. तो इंग्रजी उत्तम बोलत असे. इंग्लंडवरून त्याला डीपोर्ट केलें असें तो म्हणत असे. इंग्लीश लोकांच्या राहणीविषयीं व देशाविषयीं मात्र त्याला खुप माहिती असलेली दिसली. पहिल्या गवई कैद्याला हा जोडीदार मिळाला तेव्हां आमचा मोंहला नुसता दणाणत असे; हा पठाण कैदी आपल्या कोंवळ्या (?) आवाजांत एकदां गाऊं लागला कीं, त्याच्या गाण्याकरतां हरणें जमा होण्याएवजीं वाघसुद्धां घाबरून पळतील असा त्याचा आवाज होता. अंडर ट्रायलस्ची

बराक आमच्या उजव्या हाताला असल्यामुळें रोज येणारे जाणारे अंडर ट्रायलस् आमच्या समोरूनच जात. त्या अंडर ट्रायलस् विषयी यांच्या ज्या आपसांत चेषा चालावयाच्या त्या ऐकवत नसत. त्यांत आणखी एका कैद्याची भर पडली. हा नवीन कैदी सिंधी होता. हा सिंधी कैदी जेलखान्यांतला गुंड म्हणून त्याची प्रख्याती होती. भयंकर कैद्यांना वॉर्डरसुद्धां वचकतात. या वेळेस रात्रौ बाराबारा बाजेपर्यंत मला झोंप येत नसे. त्यांचीं तीं गाणीं, ते तबले, शेवटीं “किसा” (गोष्टी) सारख्या चालावयाच्याच. “एक बादशाहा होता आणि एक वजीर होता.” हे प्रत्येक गोष्टींत असावयाचेंच. कधीं कधीं

“इन्शाहाला कव लुडावे”

म्हणून अगदीं काकुळतीहि आलेले दिसत. “अह्ला मालिक है” ऐसा वी एक दिन आयेंगा की हम बोलेंगे भाई ! मैं तो कल छुटनेवाला है” हा पश्चात्ताप किंवा ही तळमळ त्यांना मनापासून होत असलेली दिसे. “क्या करे मास्टर भाई ! जब जेलमें बाहेरका ख्याल आतां है तब इनसान की तबियत परेशान् होती है” असें त्याच्या तोंडून करुण स्वरानें शब्द निघत. पण हा पश्चात्ताप त्यांना अगदीं थोडा वेळ होत असे. लागलीच त्यांना सर आली कीं पुन्हां त्यांची “बोम्बशोर” सुखांत व्हावयाची. ‘अंधारीं’ तून ‘सर्कल’ मध्ये जाण्याविषयीं विनंती करण्याकरतां ते मोठी तयारी करीत असत. कोणी म्हणें आतां जेलरसाहेब आले कीं, त्यांना धमकी देऊन ‘सर्कल’ मध्ये पाठविण्यास भाग पाडीन, पण यांची सारी बडबड पाठीमागे. प्रत्यक्ष जेलरसाहेब समोर येऊन उभे राहिले कीं, हे एकदम नरम पडत; याचें कारण हे लोक भेकड होते हें नसून जेलरसाहेबांच्या वागण्यांतच अशी कांहीं पद्धत असें कीं, हे सारे नरव्याघ्र गायीसारखे होत. जेलरसाहेब गेल्यावर मग म्हणत जेलरसाहेबांशी जोरांत बोलावें असें वाटतच नाही. अंडर ट्रायलस् शिक्षा भोगून आले म्हणजे हे आपल्या शिक्षेचा हिशेब करून हा सुटेल तेव्हां “हमारी इतनी सजा बाकी होयेगी” असें ह्मणत, एखादा नवा कैदी त्यांचा दोस्त असला कीं “घबरोमत” “खुप रहो” “आबाद रहो” “मस्त

रहो ” “ ये सजा नहीं है मजा है ” असें हणत. एक दिवस डाळ लवकर न शिजल्यामुळें बरोबर ९ वाजतां ‘ भत्ता ’ आला नाहीं दहा वाजले, अकरां वाजले, बारा वाजले यावेळेस “ दोनप्रहर ” याची खरी कल्पना मला झाली. मग बारा वाजतां

चटणीकांदाभाकर

आम्हांला मिळाली, यावेळीं चटणीभाकर अमृतापेशांहि गोड लागली. त्या दिवसापासून न शिजणारी डाळ एकदम रद्द करण्यांत येऊन “ भत्त्या ” चा इतका उत्तम बंदोबस्त झाला कीं, साधारण मध्यम वर्गाच्या लोकांच्या घरांतील अन्नाप्रमाणें “ भत्ता ” येऊं लागला. नाताळापासून “ काथ्या ” सुद्धां बरोबर वजन करून तीन पौंड येऊं लागला. त्याला भिजवून सोड-वायचा व कामटीनें सडकला कीं, त्याचा अगदीं मोकळा काथ्या होत असतो. सकाळीं थंडी फार पडत असें त्यांत भिजवलेला काथ्या खोलावा लागल्या-मुळें माझ्या हातांपायांचें ‘ सांधे ’ दुखू लागले. पुढें जेवढें काम पडलें असेल तेवढें सगळें करावयाचें असें मी ठरविलें होतें व त्याप्रमाणें करीत असे. नाताळापूर्वीं कामाची ‘ वर्दी ’ नव्हती. पण आतां काम मोजून घेत असत. चार सहा दिवस असें भर काम केलें नाहीं तोंच आमचे सांधे दुखू लागले. रात्रौ ९ वाजतां वॉर्डरला सांगतांच डॉक्टर एकदम आले, ताप आहे कीं काय हेहि पाहण्यांत आलें, त्या वेळेस बड्यासाहेबांची “ रौंड ” होती. बडेसाहेबहि आले आणि प्रकृतिविपर्यां विचारपूस करून गेले. सकाळीं आम्हांला लागलीच “ इस्पितळांत ” नेण्यांत आलें. हॉस्पिटलमध्ये डीटेन करून आजान्यांच्या बराखांत मला ठेवण्यांत आलें. या वेळेस मी घरच्या पुस्तकांची परवानगी मिळवल्यामुळें मजजवळ माझी घरची दोन पुस्तके होती. हीं पुस्तके कोणाला द्यावयाची नाहीं असें जेलरसाहेबांनीं मला बजाविलें होतें. पण ह्या बराकी म्हणजे पंढरपूर स्टेशनच्या थर्ड क्लासच्या वेटींगरूमसारख्या असतात. वेटींगरूम पक्का नसतो आणि या खूप भक्कम फरसबंदी असतात. माझ्याजवळ सॅम्युएलचें ‘ Self Help ’ हें पुस्तक होतें त्यांतलीं चित्रे (फोटो) पाहण्याकरतां जो तो मागूं लागला

तेव्हां त्यांना “ मला पुस्तक दुसऱ्याला देण्याचा हुकूम नाही ” असे मोठ्या जुलमाने सांगावे लागत असे. तेथे आजान्याची शुश्रूषा करण्याला कांहीं कैदी असतात त्यांना

बडदासी म्हणतात.

हे “ बडदासी ” जर एखाद्या कोवळ्या मनाच्या रोग्याने पाहिले तर तो जास्त आजारी पडावयाचा, इतके विद्रूप दिसतात. पण जेलमध्ये कसलेही कोवळे मन दगड फोडण्यासारखे टणक बनत असते. स्वतंत्र खोली नसल्यामुळे त्या जत्रेत मला विलकुल बरे वाटेना. सुमारे तीस चाळीस कैदी—त्यापैकी कांहीं आजारी खाटेवर पडलेले—होते. “ इस्पिटालमे ” आजारी होऊन येण्याची या कैद्यांना मोठी हौस असते, कारण काम करावे लागत नाही. दुध भात वगैरे चांगले अन्न मिळते. आजारी पडण्याकरता हे लोक निरनिराळी सोंगे करतात. जेलमधल्या दोस्ताची गांठ घ्यायची असल्यास त्यालाही आजारी पडावयाला सांगतात व आपणही आजारी पडतात. आजार उत्पन्न करण्याच्या युक्त्यांपैकी त्यांची एक युक्ति तेथे मला ऐकावयाला मिळाली. गुंज पैदा करून तिची पावडर करावयाची. ती पावडर दोऱ्याला घासून सुईने चामडीत टांचून न्यावयाची. त्यामुळे तो भाग एकदम सुजतो आणि आजारी पडून “ दूध ” “ चावल ” वगैरे मारावयास मिळते. त्या बराकीत रात्र मी मोठ्या कष्टाने काढली. मला त्या “ चोरभाई ”च्या बढाया ऐकवेनात. सकाळी उठल्याबरोबर मी डॉक्टरांना विनंती केली की, मला माझ्या स्वतंत्र ‘ सेल ’—मध्ये पाठवाले तर मला बरे वाटण्याचा संभव आहे. लागलीच आमचे बिऱ्हाड पूर्वस्थळी आले. इस्पिटलाकडे चौवीस तास मला खरी शिक्षा वाटली. माझ्याशी सर्व अदबीने वागत पण त्यांच्यांत मिसळून गप्पा मारीत बसावे असे मला वाटेना. माझ्या स्वतंत्र “ सेल ” मध्ये आणल्यावर तेथे वाटलीने मला औषध पांचविण्यांत येत होते. माझे सांधेही राहिले. या वेळी इस्पिटलांत वजन केले तेव्हां ९८ पौंड वजन भरले होते. राजकीय कैदी हंगर स्ट्राइक करतात म्हणून

एका मवाली कैद्यानेंहि

माझ्या वॉर्डमध्ये असतां हंगर स्ट्राईक केला होता. याची शिक्षाहि बरीच म्हणजे सात वर्षांची होती. यानें कोणत्याहि मोठ्या तत्वाकरतां अन्नत्याग केला नसून गव्हाची रोटी हवी म्हणून अन्नत्याग केला होता. ज्वारी बाजरी खाऊन याचें पूर्वी वजनहि वाढलें होतें व शिवाय हे बहादूर हॅन्डिच्युएल होते. टोटलची घंटा पडून दिवस मावळल्यावर कोणी तरी त्याला सहज विचारी “भाईमिया, किनारी (रोटी) भेजू?” पण तो मी मध्यें असल्यामुळें घेत नसें व त्यास विचारणाराहि बोलण्यापलिकडे कांहीं करीत नसें. एक दोन दिवसांतच तो “भक्ता” खाऊं लागला. जितकें दिवस उपवास काढण्याची मर्यादा आहे

तितकें दिवससुद्धां

त्याच्यानें दम निघाला नाहीं.

आमची स्वारी त्या “सिमल्या”ला असतां आणखी एक मोठा विलक्षण प्रकार घडला. माझ्या शेजारच्या दोन सेलमध्ये दोन मुसलमान कैदी धर्माविपर्यां कांहीं बोलत होते. बाहेर पहाण्यावर हिंदु वॉर्डर होता. आठ ठोके पडल्यावर वॉर्डरनें “बात मत करो” असा हुकूम फर्मावला. तरी त्यांची “बात” चाललीच होती. तिकडून वॉर्डरहि जोरांत आला. झालें ! आमच्या शेजारच्या कैद्याच्या तोंडांतून छरा उडतांच जशी झाडावरचीं पाखरें उडतात तशा शिव्या उसळल्या. “पागलका बच्चा” “कुतेका बच्चा” येथपर्यंत जोंवर शिव्या होत्या, तोंपर्यंत ठीक होतें. पण जेव्हां “काफिरका बच्चा” ही शिवी ह्या हिंदु वॉर्डरनें ऐकली तेव्हां त्यानें झारी भरून पाणी आणून त्या कैद्याच्या सेलमध्ये “धवधब्यानें” टाकण्यास सुरवात केली. याचा आंतून शिव्याचा प्रवाह, त्याचा बाहेरून पाण्याचा धवधवा, अशी घनचक्र उडून राहिली होती. त्यांच्या कसल्याहि भानगडींत आपण पडूं नये हें मला “भाईजी”नें समजावून सांगितलेलें असल्यामुळें माझ्या ‘सेल’ शेजारी चाललेला धांगडधिंगा निमुटपणें पाहण्या-

खेरीज मला गत्यंतर नव्हतें. तितक्यांत आंतला एक मुसलमान कैदी म्हणाला ' याद राख

हमारे कुरान शरीफके उप्पर

पानी आता है ' बाहेरचा हिंदुहि कांहीं कमी नव्हता. त्यानें कुराणाविषयी कांहीं अपशब्द वापरलें ! झालें, या वेळीं सगळें मुसलमान विघडले. या वेळेस मात्र आपण आतां मध्ये पडलें पाहिजे असें मला वाटूं लागलें. तिकडून " भाईजी " हि तंटा मिटविण्याचा प्रयत्न करित होता. हिंदु वॉर्डरला मी पाणी थांबविण्यास सांगितलें. तुम्ही ह्याचा साहेबाला रिपोर्ट करा असें मी सांगत होतो. यांच्या कसल्याहि भानगडींत मी साक्ष देण्यास तयार नसल्यामुळें तें म्हणत " हमारे मजबूत (धर्माला) इसने गाली दिया है , तुम साबूत बोलेंगे तो हम चूपे बैठेंगे. " ह्यांवर मी त्यांना बजावलें कीं, मी होऊन साहेबांना कांहीं एक सांगणार नाहीं, तुम्हीं वाटेल तें सांगा. आणि साहेबांनीं जर मला विचारलें तर मी सारें खरें सांगेन. या आमच्या अटीवर शेजारचें सर्व मुसलमान गप्प बसले. पुढें त्यांनीं साहेबांकडे रपोट केला. आम्हांला ऑफिसमध्ये बोलावण्यांत आलें. हिंदु वॉर्डर " मी कांहींच बोललों नाहीं " असें म्हणत होता. बडे साहेबांनीं त्या वॉर्डरला काय शिक्षा दिली हें मला कळणें शक्य नव्हतें पण त्या वेळच्या एकंदर प्रकारावरून त्याचें कांहीं माफीचें दिवस तरी काटले गेले असतील असें मला वाटतें. मी बड्या साहेबांपुढें असा " खटल्या " करतां आल्यामुळें पोलीस, वॉर्डर, कारकून वगैरे माझ्या हातूनच कांहीं गुन्हां घडला कीं काय अशा समजुतीनें आश्चर्यानें पाहात होते. जेलमध्ये कोणाच्याहि भानगडींत पडावयाचें नाहीं; कसलीहि साक्ष द्यावयाची नाहीं हें जरी मी ठरवून ठेवलें होतें तरी अशा थोड्याशा चमत्कारिक प्रसंगीं माझा तो निश्चय मला मोडावा लागला. आंतल्या गुन्ह्याबद्दल जे जे असे खटले होतात त्यांत जेलर किंवा सुपरिटेंडेंट अत्यंत सावधपणानें न्याय करतात. कांहीं दिवसांनीं " भाईजी " " वाचमन् " वनून दुसऱ्या बराकींत लागले. आमच्या बहादूर शेजाऱ्यांच्या दिवसभर मौजा चालावयाच्याच. कोणी " गोरा वॉर्डर " गेला कीं " साबू

विस्कृत देव ” असं हे म्हणायचेंच. त्या विचान्याला हिन्दी समजत नसल्यामुळे तोहि हंसत जात असं. कोणी मुक्तिफौजवाला आला कीं, “साव्र हमकू

इसा मसीहमे लेते ? ”

(खिस्तीधर्मांत घेतां ?) असं तें विचारित. हा त्यांचा निव्वळ मजेखातर खेळ चालत असं. एकादां गरीबसा वॉर्डर चालला कीं, एकानें म्हणावें ‘ अरे यही है ’ दुसऱ्यानें म्हणावें ‘ अरे नही यही तो रोटी खानेवाला है ’ तिसऱ्यानें म्हणावें ‘ भाई जाने देव ! उसकू मत बोलो. बडा राजा आदमी है ’ एकादां वॉर्डर चिडत असं आणि तो चिडला म्हणजे हें खद-खदां हंसत असत. रात्रपाळीवाले पोलीस समोरून वळकटी घेऊन चाललें कीं, ‘ हां स्टेशन तो दूर है ’ असं हें म्हणायचेंच ! जो कैदी किंवा वॉर्डर चांगला असतो त्याला ते ‘ राजा ’ म्हणतात. ‘ बडा राजा आदमी है ’ हें जेलमधलें सर्टिफिकेट आहे. जेलमध्ये एकमेकाला वॉर्डरच्या हातीं सलाम ‘ भेजण्या ’चा फार प्रघात आहे. टोटलची घंटा सुमारे साडेसहा वाजतां पडली म्हणजे मागल्या बराकींतलें पुढल्यांना पुढल्या बराकींतलें मागल्यांना ‘ अलेकुम सलाम ’ देत असत. आठची घंटा पडली कीं, कोणी तरी एक ‘ अझान् ’ देत असं त्या प्रार्थनेच्या वेळीं मात्र सर्व मुसलमान कैदी गप्प बसत. रात्रौ कधीं कधीं मागच्या बराकींतून अबदुल लतीफ ‘ अझान् ’ देतांना ऐकूं घेत असं. त्याच्या आवाजांत जो मूर्तिमंत करुण रस भरलेला असं किंवा भक्ति दिसत असं तशी इतर कैद्यांतून दिसत नसं. दर पंधरा दिवसांनीं कांठ्यावर आमचें वजन करीत तेव्हां

बाबला केसमधलें आनन्दराव फणसे

मला पहावयास मिळत. मला माझ्या शेजाऱ्यांचा शेवटीं कंटाळा आला; कारण त्यांचा रोज रात्रौ थालीपाटाच्या धुमधडाक्यांत ‘ होने दो खुशी दिलकी ’ का जलसा चालावयाचा. शेवटीं जेलरसाहेबांना माझी जागा बदलण्याबद्दल मी विनंती केली. लागलीच दुसऱ्या दिवशीं ज्या चाळींत रा. लाड होते तिथे एका ‘ सेल ’मध्ये सकाळीं नेलें, पण लागलीच त्याच दिवशीं मला अपीलान्त सुटायें लागलें.

पहिल्या प्रथम साधी कैद होती तेव्हां ३३ दिवस भरावे लागले पण अपीलांत निर्दोषी सुटलो. पुढें या शेवटच्या खटल्यांत ७५ दिवस अपीलांतून सुटपर्यंत भरले. झाली एवढी शिक्षा व ५०० रुपये दंड असा अपीलांत निकाल लागला.

जेलमध्ये मला केस काढावे लागले नाहींत व कपडेहि अत्यंत स्वच्छ राखले जात असल्यामुळे कोणताहि नवीन कैदी किंवा वॉर्डर आलाच तर थोडा दबकतच बोलत असे. ऑफिसर फार प्रेमानें वागत असत. तुरुंगांत संबोधतांना एकेरी नांवानें हांक मारतात पण तसा अपमानास्पद प्रसंग मजवर आला नाहीं. साधारणतः जो कैदी जेलमध्ये कसल्या भानगडी न करतां शिस्तीनें वागतो त्याला सहसा त्रास होत नाहीं.

सांगण्या खेळणाऱ्यांना “ फर्जीत ” माहीत असते पण जेलमध्ये “ फर्जीत ” याचा अर्थ निराळाच आहे. जेलमध्ये जे पोलीस असतात त्यांना ज्या दिवशीं रात्रपाळी असते त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं सुटी मिळते, त्याला ‘ फर्जीत ’ म्हणतात. पोलीसांचे पगार मात्र फारच कमी आहेत. जेलमध्ये तंबाखू, गांजा वगैरे कधीं कधीं सांपडण्याचें श्रेय जसें हुशार कैद्यांकडे आहे तसेंच पोलीसांच्या कमी पगाराकडे अर्थात् सरकारकडेहि आहेच. येरवडा जेलमध्ये—आणि बहुतेक ठिकाणीं हीच स्थिति—पोलीस ब्राह्मणेतर आहेत. विशेषतः मराठ्यांचा व महारांचा भरणा आहे. एक मात्र ब्राह्मण दिसला. माझ्यावरील जमादार अस्पृश्यांपैकीं होता. जमादार हा वॉर्डचा राजा असतो. चावीवाला त्याचा दिवाण असतो व वॉर्डर त्याचे सेनापति असतात आणि कैदी विचारे गुलाम असतात असें जर थोडक्यांत वर्णन केलें तर वस्तुस्थितीला फारसें सोडून होणार नाहीं. जेलर सुपरिटेंडेंट यांच्यापर्यंत कैद्यांचा फारच थोडा संबंध येतो, सर्व कर्तुम् अकर्तुम् जमादार. जमादारानें मनांत आणलें तर कोणत्याहि कैद्याचें त्याला कांहींहि करतां येईल. अशी विलक्षण सत्ता हातीं असतां सुद्धां जमादार शक्य तोंपर्यंत कैद्यांशीं सरळपणानें वागतात आणि साहेबांकडे

रिपोर्ट करण्यापलीकडे ते कसलाच कायदा आपल्या हातांत घेत नाहीत. हवालदार, जमादार, सुभेदार असे त्यांचे हुद्दे आहेत पण सारे 'किल्लीछाप'. सुभेदासचा युनिफॉर्म जरा निराळा असतो. जमादारासारखी त्याची अर्धी विजार नसून सबंध पॅट असतं आणि कमरेस पट्टा नसतो. ऑफिसमध्येहि कांहीं कारकून आहेत. त्यांत एक सोडून बहुतेक ब्राह्मण असावेत असे वाटते. कारकुनांना मात्र पगार भक्कम आहेत. त्यांत 'रॅशन' वरच्या कारकुनाला कैद्यांच्या तोंडून फार शिव्या बसतांना ऐकू येत. जराशी डाळ किंवा रोटी विघडलेली असली की त्यांनी 'रॅशन' वरच्या कारकुनाला शिव्या घावयाला सुरवात केलीच. कायद्याप्रमाणे जेवढे तेल मीठ मसाला भाजीत पडावयाला पाहिजे तितका पडत नाही अशी कैद्यांची कुरकुर असते आणि डिसेंबर [१९२६] महिन्यांत कांहीं कांहीं वेळीं अशी भाजी येत असें की तिचें वर्णन करूनहि समजणार जानेवारीपासून भाजी सुधारली होती. साध्या कारकुनालासुद्धां त्या कैद्यांच्या वसाहतींतील आपण कोणी तरी विशिष्ट असल्याचें वाटत असावें. कारकुनांना आणि डॉक्टरांना सर्व कैदी 'दादा' या नांवानें हांक मारीत असतात. मी देशाचे दुष्मन् केसमध्ये अपीलान्त सुटलों होतों पण १५३० [अ] च्या खटल्यांत माझा जामीन पूर्वीच घेतला आहे हें रीतसर जेल ऑथॉरिटीजना कळल्या- शिवाय मला सोडतां येत नव्हतें. अर्थात् मि. स्लेडन यांचें कोर्टांतून जामीन पटल्याबद्दलचा लखोटा घेऊन श्री. बाबुराव जेधे आले. आतां आम्हांला सोडणें प्राप्त होतेंच, पण तिथेंच जेलरसमोर दोन कारकून [ब्राह्मण असावेत] लखोटा सीलबंद नाहीं म्हणून कुरकुर करूं लागलें. जेलरसाहेबांनीं अर्थात् त्याकडे लक्ष्य दिलें नाही. दुसऱ्या खेपेसहि अशीच गंमत उडाली. १५३ (अ) च्या वेळेस जेव्हां आम्ही सुटण्याकरतां ऑफिसमध्ये आलों तेव्हां एक ब्राह्मण कारकून—मग त्यांना मी सुटतो हें समजून काय वाटलें कोण जाणें—उद्गारले—

कारकून—आतां पुढें काय करणार ?

मी—पहिलाच धंदा.

(पुढें गृहस्थ कांहीं न बोलतां एकाद्या हँबिच्युअल कैद्याला जसें दचकतात तसाच दचकून गप्प बसला.) जेलरसाहेबांनीं, तुम्हीं नेहमीं येतां, आतां येऊं नका, असें सांगितलें. तिथें दोन ब्राह्मण कारकून आतां मी काय उत्तर देतो हें ऐकण्याकरतां अगदीं कान टवकारून होते.

‘ मी पुन्हां केव्हांतरी येणारच आणि मला माझ्या समाजाकरतां यावेच लागणार ’ हें मजकडून त्यांना उत्तर मिळालें. यावर ‘ संकटांत न सांपडाल अशा तऱ्हेनेच कर्तव्य करा ’ असें म्हणून जेलरसाहेबांनीं आम्हांला निरोप दिला. तेवढे वरचे ब्राह्मण कारकून सोडून प्रत्येक ब्राह्मणेतर वॉर्डर, कैदी, जमादार, सुभेदार मी सुटलों म्हणून आनंद व्यक्त करीत होता. ‘साहेब, ओळख असूं द्या’ असें अंमलदार म्हणे तर ‘महाराज, जव सुटेंगे तव जरूर मिलेंगे ’ असें कैदी म्हणत. पण सुटण्याच्या वेळीं मनुष्य अति गडबडींत असतो. तो सगळ्यांच्या म्हणण्याला विमनस्कतेनें नुसतें

हो हो

म्हणत असतो.

जेलमध्ये एक ‘ शिटी ’ होत असते. ऑफिसरनें शिटी वाजवली कीं भराभर शिष्ट्या वाजू लागतात आणि सर्व कैदी एकदम बंद करतात. ही शिटी केव्हां वाजेल याचा नेम नसतो. शिटी वाजली कीं धांवपळ सुरू होते. फर्जीत गेलेले अमलदारसुद्धां अंगावर असतील त्याच कपड्यावर पट्टा व रायफल घेऊन येतात. युनिफॉर्म नसल्यामुळें त्यांचीं तीं रायफल व पट्टा शिमग्यांतल्या सोंगासारखीं दिसूं लागतात. चोहोंकडले कैदी बंद केल्याच्या शिष्ट्या आल्या कीं टोटलच्या दोन घंटा वाजतात. या अलार्म शिटीच्या वेळींच जेलची खरी व्यवस्था दिसून येते.

जेलमध्ये देण्यांत येणारी फटक्याची शिक्षा कशी देतात ही आपल्याला कल्पना नसते. माझ्या सेलच्या दारांत बसलें कीं फटके कसे देतात हें पहावयास कधीं कधीं सांपडत असे. लग्नमंडपांत हंड्या, झुंबरे लावण्याकरतां जसें उंच स्टूल किंवा घडवंची असते त्याप्रमाणें लांकडाचा एक भक्कम

सांचा असतो. त्या घडवंचीवर आरोपीला पालथा बांधून त्याचीं सर्व वस्त्रं काढून घेतात आणि त्याच्या नितंबभागावर हुकूमप्रमाणें वॉर्डरकडून वेताच्या छड्या मारतात. एक फटका बसला कीं, आरोपी ओरडूं लागतो. कित्येक वेळेला ऐकणाराचें हृदय विह्वल होईल अशा करुणास्पद आरोळ्या ऐकूं घेतात. आमचा मुकाम तेशें असतां या आरोळ्या पुष्कळ वेळां कानावर आल्या. फांशीच्या शिक्षेविषयीं बाहेरच्या अडाणी समाजांत निर-
निराळ्या अफवा असतात. आमच्या वॉर्डरच्या भिंतीपुढेंच

फांशी देण्याची जागा

होती. फांशीचें दार नेहमीं बंद असल्यामुळें आंत काय प्रकार आहे तें फांशी जाणाऱ्याला किंवा देणाऱ्यालाच ठाऊक ! फांशीचे आरोपी 'फांशी गेट' नांवाच्या बराकींत ठेवण्यांत येतात. फांशीच्या आरोपीला खोलीबंद ठेवतात. एक फांशीचा आरोपी जेव्हां वजन करण्याकरतां आणीत तेव्हां त्याच्या हातांत 'हातविड्या' असत. त्याला सायंकाळीं जरा कंपाऊंडमध्येच फिरावयास मोकळीक दिली तरीहि त्याच्या हातांत 'हातवेड्या' बालीत असत, असें वॉर्डरांच्या बोलण्यांतून मला समजलें. फांशीच्या आरोपीला इतर कैद्यांप्रमाणें काथ्याचें तरट न देतां, चटई देतात व जस्ताच्या 'थालीपाय' ऐवजीं मडक्याचीं भांडीं देतात. त्यानें गळफांस घेऊन किंवा थालीपाट डोक्यावर आपटून आत्महत्या करूं नये म्हणून ही खबरदारी घेत असावे. पण त्याला जोंपर्यंत दगडी भिंतीच्या खोलींत कोंडलें जातें तोंपर्यंत भिंतीवर धडक घेऊन त्याला आत्महत्या करतां येईल. पण असल्या आरोपींना दगडी भिंतींत न ठेवलें तर ते निसटूनहि जातील. फांशीच्या गुन्हेगाराला मागेल तें खावयास मिळतें असें आपण विशेषतः म्हातान्या लोकांच्या तोंडून ऐकतो, पण तसें कांहीं एक नसून जें इतर कैद्यांना देतात तेंच अन्न त्यांना देण्यांत येतें. मात्र त्यांचा 'भत्ता' एका वॉर्डरनें ऑफिसरपुढें जाऊन खाऊन दाखवून 'पास' केल्याशिवाय देत नाहींत. जुन्या दंत-
कथांतून राजाचें अन्न हुजऱ्यानें खाऊन दाखविल्याशिवाय राजा खात नसे असें आपण ऐकतो. त्या राजाप्रमाणें विपप्रयोगाच्या भीतीनें हा भत्ता 'पास'

करण्याचा प्रकार असावा. फांशी सकाळीं देत असतात. सप्टेंबर महिन्यांत मी तेथें असतांना एक फांशीवाला फांशी जाणार होता. सकाळीं सांडसाताचा सुमार असेल, आम्हांला खोल्यांतून बंद केलें गेलें. कारण त्या वेळी त्याला फांशी द्यावयाचें होतें. त्या दिवशीं माझ्या बराकींतल्या कैद्यांनीं 'कंजी' घेतली नाहीं. एक मनुष्य मरतो आहे म्हणून त्यांनीं त्यांच्या दृष्टीनें दुःख प्रदर्शित केलें. मी अगोदर कंजी घेऊन पिऊनहि बसलों होतो. एक पटाण कैदी म्हणाला 'क्या मास्टरभाई, तुम कंजी खलास किया?' मी कंजी अगोदरच प्यालेलों असल्यामुळें त्यालाहि कांहीं बोलण्यास जागा नव्हती.

• जेलमधल्या शिक्षापैकीं कंजीरोटी व कंजीक्लॉथ वगैरे शिक्षा आहेत. 'कंजीरोटी' म्हणजे 'रोटींत मोट' घालून खावयास द्यावयाची. त्याला भाजी देत नाहींत. ही रोटी साध्या रोटींतून ओळखतां यावी म्हणून त्यावर थालीपीठासारखीं बोटें गेवलेलीं असतात. 'गंजीक्लॉथ' म्हणजे तरटाची चड्डी, तरटाची बंडी आणि तरटाची टोपी. आमच्या एका भिंसीवाल्याला ही शिक्षा मिळाली होती. हा 'खाकी' ड्रेस घालून तो आला म्हणजे कीं व तर येत असेच पण हंसूंहि येत असे. गुळाची ढेंप, जशी तरटानें मढवतात तसा हा तरटांत ठेवलेला ! तलमसुताच्या कपड्याला सोकावलेल्या 'चोरभाई' ना हा गंजीक्लॉथ अगदीं योग्य आहे. म. गांधींच्या खादीचें महत्त्व ज्यांना पटत नसेल त्यांना एक वेळ तुरुंगांत जाण्याचा प्रसंग यावा म्हणजे बाहेर खादीची संवय झाली तर तुरुंगांत किती सोपें जाणार आहे हें त्यांचें त्यांनाच समजेल. राजर्षि शाहुमहाराजांच्या वेळीं मला पाहिजे तेवढें पैसे मिळत असल्यामुळें मला सरदारी थाटण्याची मोठीच खोड लागली होती. केशवराव जेधे यांच्या साधेपणामुळें माझा हा उंची कपडे वापरण्याचा जडलेला रोग नाहींसा झाला. कारण एक धनाढ्य गृहस्थ, पाहिजे तेवढ्याच कपड्यावर दिवस काढून, सार्वजनिक कामांत सारा पैसा खर्चीत आहे आणि मी दिवसांतून तीन कोट बदलीत आहे याची माझी मलाच लाज वाटून कोल्हापूरला नखशिखांत थाटांत रहाण्याचें मला जडलेलें व्यसन

नाहींसैं झालें आणि त्यामुळें तुरुंगांतला तो पावणेदोन वस्त्रांचा युनिफॉर्म चढवतांना तो माझ्या अंगाला रुतला नाही कीं खुपला नाही. म. गांधींच्या खादी चळवळीमुळें लॅकेशायर लाजगार कीं मॅचेस्टरला मरणार हें वाजूला ठेवून तुसत्या बहुतेक धडाडीच्या सार्वत्रिक कार्यकर्त्यांच्या नशीबीं लिहिलेला कारागृहवास हिशेबीं धरला तर खादीहि अवश्य वापरावी असें वाटूं लागतें. खादी हा पहिला पाठच म्हणतात ! शाहुमहाराजांच्या आश्रयाखालीं, सार्वजनिक चळवळीला मनुष्यस्वभावाची माहिती आणि निर्भयता या अनेक गोष्टी जरी मला लाभल्या, तरी कसलेहि श्रम न करतां खर्च होतील तेवढे पैसे लहान वयांत माझ्या हातीं येऊं लागल्यामुळें ती सार्वजनिक कार्यांत घातक होणारी डामडौलाची संवय जडलेली होती. पण इंग्रज सरकारच्या खास आश्रयाखालीं ती पार चिरडून गेली याबद्दल सरकारचे आभारच मानायला पाहिजेत. राजगृह आणि कारागृह या दोन गृहांत जेवढें अंतर आहे तेवढें कोणत्याहि दोन गृहांत नसेल, पण दोन्ही गृहांतून वावरण्याचा सुयोग आम्हांला लाभल्यामुळें त्याचा माझ्या पुढल्या आयुष्यावर चांगलाच परिणाम होईल. एके काळीं वर्षानुवर्षे मांसाच्या निरनिराळ्या राजेशाही पकान्नावर चटावलेली जीभ भिशीवाल्याचा 'भत्ता' मिटक्या मारून फस्त करून टाकीत असे; त्यामुळें मला आतां मनापासून भरंवसा वाटूं लागला आहे कीं, यां जीवनसंग्रामांत मजवर कसलाहि खडतर प्रसंग आला तरी त्यांतून मी निभावून जाईन. तुरुंगांत जाण्याच्या वेळीं आपलें धैर्य खचेल कीं काय ही पूर्वीं एकांदे वेळीं तरी मनांत शंका आल्यावांचून रहात नसे. पण आतां एकदां सोडून दोनदां अनुभव आल्यामुळें त्याचें कांहीं वाटत नाही असें अनुभवाला येऊन चुकलें. हा माझ्या दृष्टीनें माझा फारच मोठा फायदा झाला. तुरुंगांत १०८ दिवस काढल्यामुळें माझें दोन वर्षे तरी पूर्वीपेक्षां जास्त आयुष्य वाढलें आहे.

थंड पाण्याचें स्नान किती हितावह असतें हें तुरुंगांत जाऊन शिकण्याचा आमचा योग होता. पाण्याचा नळ जमिनीपासून फार तर एक फूट उंच असेल पण त्याच नळाचें पाणी एक फूट खोलीच्या, दीडएक फूट रुंदीच्या आणि

सुमारे सातआठ फूट लांबीच्या हौदांत पडत असे. या हौदाला दुसऱ्या वाजूने पाणी जाण्याकरतां एक वाट ठेवली होती. ती कपड्याचा बोळा घालून बंद केली कीं हौद भरे, मग त्या हौदांतून 'पाटा' ने भरभर पाणी घेऊन अंघोळ करतां येत असे. हौदाच्या दोन्ही वाजूने उतरती फरशी असल्यामुळे कपडे धुण्यालाहि स्वच्छ जागा असे. पहिल्या दिवशीं जेव्हां आम्हांला रिठ्याने [कारण त्यावेळीं सावण मिळाला नव्हता] ती आमची स्वातंत्र्यमहाविद्यालयाची महावस्त्रे धुतां येईनात, तेव्हां शीख कैद्यांना काथ्या घेऊन फरशीवर रिठ्यांचा फेस कसा करावयाचा व मग कसे कपडे धुवायाचे हे शिकविले. प्रथम मी बंडी भिजवून पसरली आणि त्यावरच रिठे चोळू लागलों होतो. पुढे जेव्हां सावण आला तेव्हां आमचा चांगलाच जम बसला. जेलमध्ये हातांत सावण आला म्हणजे सोन्याची चीप हातांत येऊन जो बाहेर आनंद वाटणार नाही असा आनंद वाटू लागतो. जेलच्या नियमाप्रमाणे दर तीन महिन्याला कैद्यांना

१२ दिवस माफी

मिळत असते. वॉचमनला १४ दिवस व वॉर्डरला १८ दिवस. शिवाय कपडे व थालीपाट स्वच्छ ठेवले तर तीहि एक ३ तीन दिवस माफी असते. या माफीकरतां कैदी थालीपाट तोंड दिसेल इतके स्वच्छ करून ठेवतात. वर्षाला चांगल्या वागणुकीबद्दल आणखी स्पेशल २० दिवस माफी असतेच. कारकुनी काम करणाऱ्यांना म्हणजे ज्यांना रविवारींहि काम पडते त्यांना स्पेशल माफीहि देतात. माझ्या पुस्तकावर माफी धरून दोन महिने अगोदर सुटण्याची तारीख दिली होती. ज्यांची माफी धरून निमी शिक्षा झाली आहे त्यांना कमिटीपुढे उभे करतात आणि कमिटीने पास केले म्हणजे त्यांना सोडून देतात. माझ्या देखत असा निम्या शिक्षेवर एक ग्रीक व एक मोगल कैदी सुटला. मात्र ही कमिटी मोठ्या शिक्षावाल्यांकरतां असते. ही कमिटी सहा महिन्याने एकदां येते. जन्मठेपीच्या कैद्यांना त्यांना जर अंदाजानांत पाठविलेले नसले तर माफी धरून चौदा वर्षांनीं सोडतात. आपल्याला बाहेर चौदा वर्षे म्हणजे फारच मोठी वाटतात पण तेथे जेलमध्ये समदुःखी बरेच अस-

ल्यामुळे कांहीं वाटत नाही. येरवडा जेलमध्ये असे कायमचे वसाहतवाले बरेच आहेत. जन्मठेपेच्या कैद्यांच्या पायांत पहिले सहा महिने संकलबेडी असते असे वॉर्डर म्हणत. ज्यांना ६ महिन्यांच्यापेक्षा कमी शिक्षा आहेत त्यांना माफी मिळत नाही.

३ महिने शिक्षा व ३०० रुपये दंड, दंड न दिल्यास ३ महिने शिक्षा अशी एकांदर ६ महिने सजा होते. परंतु त्याच्या बुकावर “ माफीस पात्र नाही ” असा शेरा मारलेला असतो. येण्याचा व जाण्याचा असे दोन महिने सोडून आपल्याला मिळणारी माफी दर महा ४ दिवसांप्रमाणे मोजता येते. मी दुसऱ्या खटल्यांत नोव्हेंबर १२ तारखेला गेलों आणि ५०० रुपये दंडाबद्दलचे दोन महिने धरून ता. ११ जुलै १९२७ साली सुटणार होतो. दोन्ही खटले मिळून अपीलांत एकांत निर्दोषी व एकांत कमी शिक्षा झाली नसती तर आमची स्वारी

१९२८ साली ऑगष्टमध्ये

सुटली असती. पण प्रत्येक खटल्यांत शक्य तोंवर आणि शेंवटपर्यंत झगडण्याचा आमचा निश्चय असल्यामुळे आम्हांला ‘ देशाचे दुष्मन् ’ केसमध्ये यशहि आले व १५३ (अ) मध्ये भोगलेल्या शिक्षेवर दंडावर अपीलांत मोकळे होता आले.

ब्राह्मणेतर चळवळीमध्ये तुरुंगांत जाणारे आम्ही पहिलेच व आम्हांवरहि हा पहिलाच प्रसंग असल्यामुळे सर्व ब्राह्मणेतरांचे आमच्या खटल्यावरोबरच आमचे धैर्य कितपत टिकते याकडे लक्ष्य लागले होते. फुले प्रकरणापासून चळवळीला तोंड लागले. फुले प्रकरणामुळेच देशाचे दुष्मन् पुस्तक निघाले. सतत वर्ष दोन वर्षे कोर्टातून अनुभव नसता झगडावे लागले आणि त्यामुळे पैशाचा अतोनात चुराडा उडाला. आमचे वकील खटल्याचे महत्त्व पाहून फी करतां अडवीत नसत आणि ज्या कामाकरतां एरव्ही त्यांनी हजारांनी रुपये घेतले असते तेच आमच्या केसमध्ये आम्ही देऊ त्या पैशावर भागवून घेत. ब्राह्मणेतर पक्षामध्ये इतर पक्षाप्रमाणे कांहीं कुचर, कांहीं

दीर्घद्वेषी, कांहीं परोत्कर्षसहिष्णु लोक मनुष्यस्वभावानुसार असावयाचेच. जोतीराव फुल्यांच्या वेळेपासून जहाल, मवाळ, टवाळ, गवाळ अशा सर्व पक्षाचें एकत्र झालेले ब्राह्मण जुटीनें असें आजपर्यंत कधींच धांवून आले नव्हतें. सत्यशोधक चळवळ मारण्याकरतां सर्व ब्राह्मण एकजीव होण्याचा हा पहिलाच प्रसंग आणि अशा वेळीं जर खरोखरच ब्राह्मणांचें पुढारी मुत्सद्दीपणानें वागले असते तर सत्यशोधक चळवळीवर त्याचा थोडाफार परिणाम झाल्यावांचून राहिला नसता; परंतु सत्यशोधकांचें भाग्य म्हणूनच कीं काय ब्राह्मण पुढ्यांना सरकारी कोर्टाकचेच्या पहाण्याची आणि अधिकाऱ्याकडे डेप्युटेशननें नेण्याची बुद्धि सुचली आणि त्यामुळेच सत्यशोधकांचें दहा वर्षांचें कार्य एका वर्षांत पार पडलें. मी आणि माझे मित्र रा. केशवराव जेधे किंवा ब्राह्मणांच्या आटोपशीर भाषेत बोलायचें म्हणजे

जेधे-जवळकर

असा आम्हां दोघांवर एक विशिष्ट कंपू म्हणून ब्राह्मणेतर पक्षांतून वाजूला काढून शाब्दिक हल्ले करण्याचे प्रयत्न होत असत. परन्तु त्यांना ही त्यांची चूक लवकरच कळून आली. अर्धकच्चे किंवा ज्यांना स्वतःच्या प्रतिष्ठेपुढे कांहीं दिसत नाहीं किंवा 'जेधे-जवळकरां'ची वैयक्तिक स्पर्धा करणारे जे कोणी ब्राह्मणेतर होते त्यांना ही संधी उत्तम सांपडली होती. जेधे-जवळकरांना-निदान नुसत्या जवळकरांना तरी ब्राह्मणेतर पक्षांतून नाभोहरम करण्याची उत्तम पर्वणी आली होती. ज्यांना ब्राह्मणेतर पक्षाचें ध्येय तर राहूंन्याच पण नांवसुद्धां पसंत नाहीं अशी ख्याती असलेले 'अपघातजन्य पुढारी' वर्तमानपत्राकडे धांवा घेऊं लागले. 'नाहीं हो नाहीं आमचा जेधे-जवळकरांशी मुळींच संबंध नाहीं' असें भीतीनें म्हणा किंवा मुद्दाम म्हणा पण प्रसिद्ध करूं लागले. गरीब विचारे पोटाथी तरूण या बड्यांच्या हो ला हो टोकून वाहत्या गंगेंत हात धुवून घेऊं लागले आणि असा कांहीं विलक्षण काळ आला कीं, जो चळवळीच्या नांवावर कातडी बचावून उघड उघड तुंबडी भरतो तो शहाणा पुढारी आणि जो पदराला खार लावून चामडीहि लोळवून घेतो तो वेवकूफ ! ज्यांना जन्मांत स्वार्थत्याग, धैर्य किंवा सार्वज-

निक काम याची स्वप्नांत कल्पनाहि नाही किंवा असून तिचा फायदा घेण्यापेक्षां तिचा दुसरा उपयोग माहीत नाही; जे ब्राह्मणेतर पक्षाचे श्राद्ध घालण्यासहि तयार होतील तेच हरीचे लाल अशा आणीबाणीच्या वेळीं कैवारीपणाचें मोठें सांग घेऊन पुढें वेऊं लागले! इथून पुढें चळवळीमध्ये धैर्यानें पडणाऱ्या

ब्राह्मणेतर तरुणांना

माझ्या अनुभवाचा झाल्यास उपयोग होईल म्हणून मुद्दाम माझी इच्छा नसतां या गोष्टी मला उजेडांत आणाव्या लागत आहेत. माझ्यावर झालेले हल्ले किंवा माझा निःपात करण्याकरतां झालेले प्रयत्न जर उजेडांत आणले तर पुढल्या तरुण वीरांना त्यापासून खात्रीनें फायदा होईल. प्रसंग कसलाहि असो, प्रतिस्पर्धी कितीहि प्रचळ असो जनता मर्दावर फिदा असते हें प्रत्येक तरुणानें लक्षांत ठेवावें. ह्या मर्दपणाचा आपण नेकीनें देशो-द्वाराकरतांच जर उपयोग करीत असलों तर त्याला जनता कधींहि नजरे-आड करीत नाही हा अढळ विश्वास ठेवावा. मधल्या दंगामुळें कदाचित काळ लागेल, पण शेवटीं यश हें येणारच. बाकीचे कोणीच काम करीत नाहीत मग आपलेंच काय घोटें अडलें आहे असा स्वप्नांतसुद्धां विचार शिवूं देऊं नये. कारण बाकीचे कोणी करीत नाहीत म्हणून तर आपल्यावर दसपट जबाबदारी पडत असते. बाकीचे सगळेच कार्य करीत असल्यावर मग आपल्या कामाची तरी जरूर काय ? आजपर्यंत ब्राह्मणेतर चळवळीला

सरकारशीं विरोध

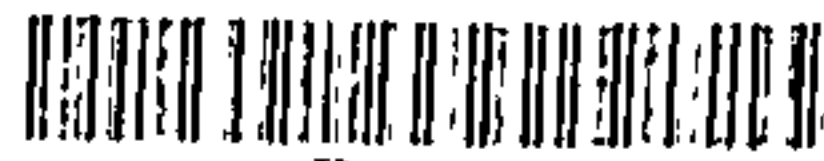
हा मुळांच माहीत नव्हता त्यामुळें सरकारच्या शब्दावर कसरत करणारे लोक पुढारी होऊन बसले होते. पण गव्हर्नरांच्या मानपत्रालाच विरोध करून श्री. जेधे यांनीं ब्राह्मणेतर पक्षाच्या नव्या युगाची सुरवात केली आहे, आणि आजच्या ब्राह्मणेतर पक्षाची सरकारनें केलेली संभावना लक्षांत घेतली तर श्री. जेधे यांनीं केलें तेंच योग्य केलें आणि नुसत्या मानपत्रांना विरोधच काय पण सरकारचा निषेध करण्यासाठीं सुद्धां खलिते रवाने होत आहेत. काहीं

दिवसांनी असा योग येईल कीं, राजकीय गुलामगिरीची पाळेंमुळें खणण्यांत प्रत्येक सत्यशोधक गुंगलेला दिसेल. पुढाऱ्यांत कांहीं मेल. गाड्या असतात आणि कांहीं माल गाड्या असतात. दोन्ही रुळावरूनच जायच्या पण वेगांत फरक असतो. तेव्हां आपण जें करतो तें लोकापवादास पात्र झालें तरी तें देशाच्या हिताचें आहे आणि आपला स्वार्थ साधण्याचा आपण प्रयत्न करीत नाही अशी मनाची पक्की खात्री असल्यावर मग कोणाचीहि पर्वा करूं नये. 'पुढारपण' हें एक मोठें प्रलोभन आहे; तें ज्याला भगीरथ परिश्रमानें प्राप्त झालेलें असतें तो त्याचा उपयोग कधीहि उधळ्यासारखा करीत नाही. पण कोणाकोणाला निव्वळ अपघातानें पुढारपण लाभत असतें. असले अपघातजन्य पुढारी आपलें वेगडी वर्चस्व टिकावें म्हणून हरप्रकारच्या युक्त्या लढवित असतात आणि स्वपक्षाच्या तंगड्याच तोडून न थांबतां त्याच्या नरडीवरहि स्वार्थाचें नख रोंवल्याशिवाय राहात नाहींत. कांहीं कांहीं पुढारी म्हणविणारे ब्रुव परोपजीवि असतात. म्हणजे ज्यांच्यामुळें पुढारपण स्थिर होईल अशाच लोकांच्या मतावर यांचा भाता सुरू असावयाचा. कांहींचे चळवळीचा फायदा कसा घ्यावा यांत सारें धोरण घुटमळून पडलेलें असतें, नवीन किंवा ज्याला खरोखरीच कार्य करावयाचें आहे अशा जुन्याहि समाजसेवकानें एक गोष्ट नेहमीं लक्षांत ठेवावी. आपल्या धैर्याचा, आपल्या औदार्याचा व स्वार्थत्यागाचा उपयोग एकाद्या मायावी गोडबोल्या स्वार्था माणसाच्या अघोर तृष्णेस होऊं नये. चळवळीमध्ये फायदा घेण्याकरतांच ज्यांना यावें लागतें असले स्वार्थी लोक प्रथम पोटाची माणसांना वश करून घेत असतात. सेनापति पासून ते हुजऱ्या भाटापर्यंत यांना रिकूट मिळतात. मग त्या रिकूटाच्या करवीं पहिल्या जूटींत फूट उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करीत असतात आणि पैशामुळें त्यांना अपयश येतेंच असें टरलेलें नाही. या बाबतींत माझा अनुभव अत्यंत कटु आणि अंगावर शहारे आणणारा आहे. दाही दिशांना संकटांनीं ग्रासून टाकले आहे. उद्यां काय होईल याचा आज नेम नाही अशा भयंकर वेळीं सच्च्या दिलाचें लोक आपण मोजूं लागलों म्हणजे निराशेनें क्षणभर हृदयाला धक्का बसल्या-

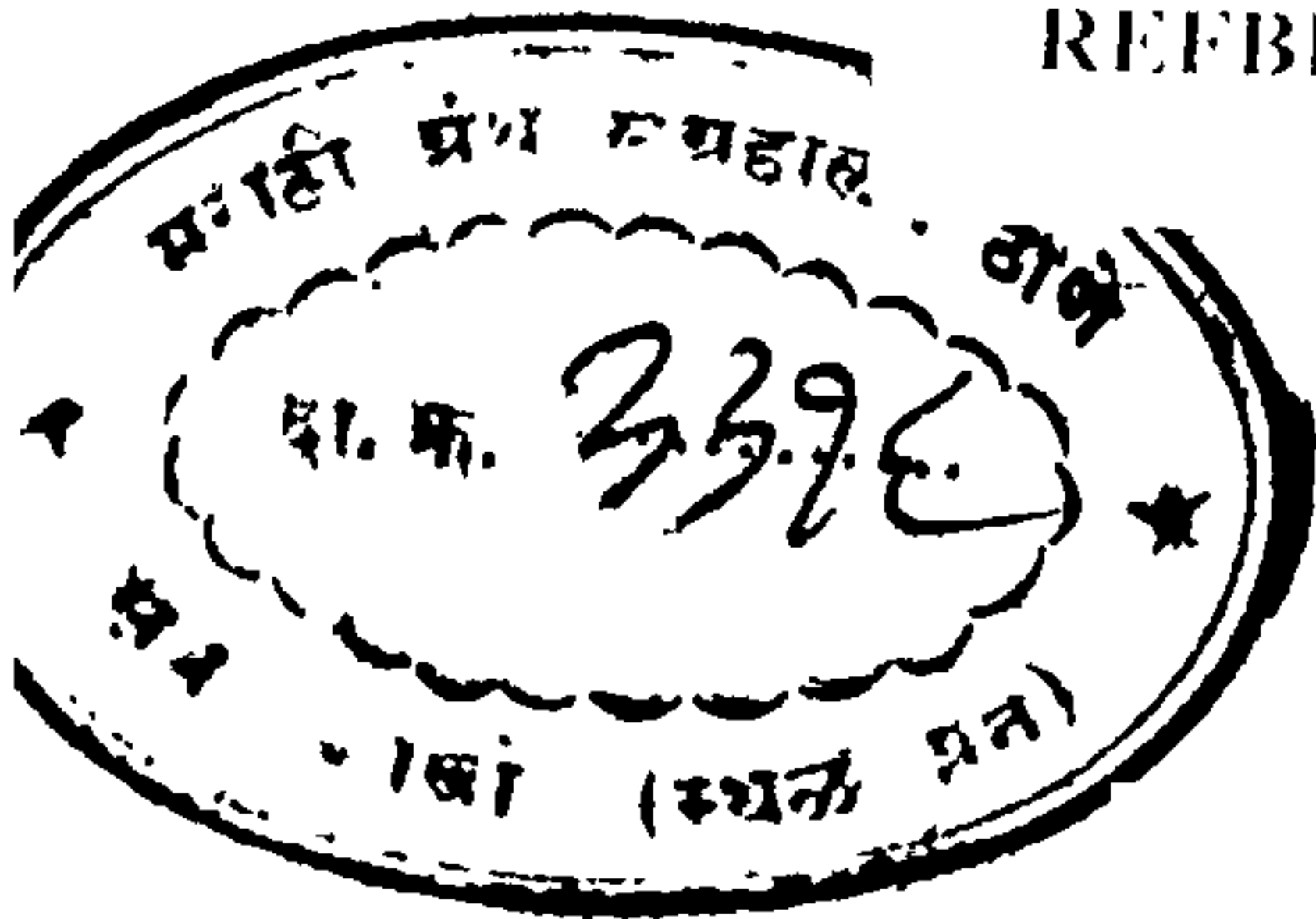

सर्व तन्हेचीं शालोपयोगी-मराठी, इंग्रजी व गुजराथी पुस्तके,
वेदांतपर ग्रंथ, नाटके, कादंबऱ्या, एक्सरसाइजेस,
ड्रॉइंग बुके, कम्पास बॉक्सेस व ड्रॉइंगला
लागणारे जिन्नस मिळण्याचें ठिकाण

लक्ष्मी वैभव बुक डेपो,
प्रार्थनासमाजसमोर, गिरगांव, मुंबई.

REFBK-0003316

ब्राह्मणेतर पक्षार्ची पत्रे.

विजयी मराठा	...	...	पुणे.
मजूर	...	...	”
दीनबंधु	...	...	”
राष्ट्रवीर	...	...	बेळगांव.
दीनमित्र	...	...	तरवडी (नगर)
हंटर	...	...	कोल्हापूर.
भगवा झेंडा	...	...	”
मराठा समाचार	...	...	अकोला.
ब्राह्मणेतर	...	...	वर्धा (सी. पी.)
जागृति	...	...	वडोदें.
नवयुग	...	...	मुंबई.